

51593

2003 FEBR 19.

352

2003

137. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Az agrárszegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején

Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában

Makkai Béla: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején

Varga E. László: Orłowski budapesti lengyel követ tárgyalásai a kormányzóval 1938/39-ben

Bordás-Giesz István: 1939; Kárpátalja. Kárpátalja területi és történeti földrajzi összefoglalása

Végső István: A zsidótörvények hatása a kiskunhalasi zsidóság életére.

Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. Histogramm-féle kérdőjelek

Orosz László

NÉPISÉGGKUTATÁS A NEMZETI ÉRDEKEK ÜTKÖZŐPONTJÁBAN

*A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és
Mályusz Elemér kapcsolatában*

Az első világháborút lezáró békeszerződések során létrehozott rendezés, a megváltozott politikai konstelláció és az alapvetően új nemzetközi kapcsolatrendszer a győztes és vesztes államok tudományos életét egyaránt újszerű kihívások elé állította. Az új viszonyokban történő mihamarabbi megnyugvást kívánó ill. az azokba beletörődni nem tudó, s a történelmi igazságtalanságok rendszeres napirenden tartásával az újragondolás szükségességét hirdető szemléletek egymásnak ellentmondtak ugyan, ám végső soron azonos gyökérből táplálkoztak, s tudománypolitikai konzekvenciáik is azonosak voltak: a feleket fokozott ideológiai hadviselésre, tudományos agilitásra és aktivitásra sarkallták. Különösképp így volt ez az akkor még ki sem alakult (s napjainkban sem konzekvensen használt) elnevezésű, definiálatlan határu térség, az egykori Habsburg-monarchia újonnan alakult államai esetében. A legyőzött vagy diadalmasan megszülető utódállamok egymás tudományos közéletét és Európa köztudatát egyaránt állandó kultúrpolitikai offenzíva alatt tartották, s a mégoly apró tudományos részsikerek kicsikarása érdekében is hatalmas energiákat mozgósítottak. A tudománypolitika stratégiai kérdéssé vált, s a nagypolitika szintjére emelkedett; taktikus felhasználása által kellett ugyanis a nagyvilág számára meggyőzően bizonyítani egész országok létét megalapozó államideológiák létjogosultságát, vagy akár ellenkezőleg, kikezdeni ezek betonalapzatát, s valami régi, bevált államegység kontinuitását igazolni.

A térség pezsgő tudományos szellemisége (jobban mint bármikor azóta) ideirányította a nemzetközi szakmai és politikai közélet figyelmét. Állandó téma lett a Habsburgok egykori állam-konglomerátumának jövője. Szó sem volt ekkor — a két világháború közti időszakban — az itt élő népek összemosásáról, s a későbbi bipoláris világ egységesen kezelt „Ostblock”-felfogásának sablonjairól. Annál jóval erősebb volt a megismerés igénye Európa részéről, az elkülönülés vágya és az egyedi sajátosságok megismertetésének szándéka pedig a térség államainak oldaláról. Így aztán az információk áradatáról épp az érintett országok gondoskodtak legintenzívebben parázs vitáikkal, s esetenként ideológiailag motivált tudományos teóriáikkal. A bizonytalan nemzetközi légkör, a revízió-gondolat mint politikai aktualitás Európa-szerte kiiktathatatlan jelenléte a történettudomány jelentőségének megnövekedését, hatékony harci eszköz gyanánt történő felvonultatását készítette elő. Minden érintett fél számára az élénk figyelem és aktivitás, a térség sor-

sával kapcsolatban megfogalmazott saját (többnyire konfrontatív, tehát másokétól megkülönböztethető) nézetrendszerének propagálása, s egyáltalán az összes elérhető nemzetközi fórumon való permanens jelenlét volt az egyedül üdvös megoldás.

Az európai tudományos élet részéről megnyilvánuló érdeklődés legszervezettebb módon Németország szakmai köreiben jelentkezett. Az egykori Monarchia, a török birodalom és a cári Oroszország erőteréből egyszerre megszabadult, s az immáron egymás ellenében levezetett nacionalista indulatok tengerében szövetségest kereső kisállamok természetesen fordultak az európai nagyhatalmak irányába. Közülük is elsősorban a térség történéseit hagyományosan alakító Németországra tekintettek, mely a politikai átrendeződés veszteseként az újragondolt „auswärtige Kulturpolitik”¹ jegyében (egyelőre a kultúra és a tudomány kapcsolatrendszerét szorosra vonva) az Európa keleti, délkeleti felében keletkezett hatalmi vákuum betöltésére törekedett, s a világháborút követő francia előretörést megfékezendő maga is fokozott jelenlétet és — egymás hatását erősítve — kulturális-gazdasági-politikai expanziót irányzott elő. A kultúrpolitikát a 20-as évektől kezdve nem csupán belügyként kezelték, annak immáron külpolitikai vetületei is voltak. „Ez az egyetlen terület, amelyen Németország még valóban szuverén maradt a háború után” – mondta a későbbi porosz kultuszminiszter Carl Heinrich Becker 1919-ben a német kultúrpolitika jövőbeni jelentőségére utalva.² A német kormányzat Versailles után tapasztalható kezdeti külpolitikai passzivitásának feladását hatalmas belső nyomás kényszerítette ki, mely világossá tette a mindenkori berlini vezetés számára, hogy a saját elvesztett keleti területein élő és a Habsburg-monarchia jogfolytonosságának megszakadásával az utódállamok területén rekedt németiség megtartása és ápolása terén történelmi hivatás nehezedik reá. E „kulturmisszionak” eleget tenni, s ezáltal persze az eredendő német politikai érdekeknek is szolgálni – ez volt a gombamód szaporodó (s a háttérben maradó hivatalos politika által kényszerűen leplezett szimpátiával tolerált) népiségi szerveződések fő célkitűzése. S ugyancsak ez a magyarázata a többi európai állam kutatásához képest sokkal átgondoltabb és szervezettebb, valamint az azokéhoz képest jóval jelentősebb infrastruktúrát teremtő, s kiterjedtebb apparátust mozgató német „Ostforschung” (s az ettől lassan elkülönülő, mintegy önálló kutatási ágként körvonalazódó „Südostforschung”) kialakulásának.³

¹ A korabeli kultúr- és tudománypolitika irodalmából lásd: *Kurt Düwell: Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente.* Köln-Wien, 1976., *Karl Griewank: Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland.* Freiburg im Breisgau, 1927., *Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstag.* Hrsg. von H. Konen und J. P. Steffes. Köln, 1932. [ebben különösen *Adolf Morsbach: Deutsche Kulturpolitik im Ausland.* 237–265., ill. *Karl Griewank: Aus den Anfängen gesamtdeutscher Wissenschaftspflege.* 208–236.], *Manfred Abelein: Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme.* Köln-Opladen, 1968., *Georg Schreiber: Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn.* Köln-Opladen, 1954.,

² *C. H. Becker: Kulturpolitische Aufgaben des Reiches.* Leipzig, 1919., 16. (Idézi: *Ujváry Gábor: Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika.* Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996., 40.)

³ A határmegvonások által szétszabdalt német népiség ápolására, valamint tudományos kutatására szerveződött intézményrendszer működését vizsgáló kiterjedt szakirodalomból lásd: *Ernst Ritter: Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsar-*

A szerteágazó felépítésében gondosan organizált, ezért rendkívül hatékony német délkelet-kutatás egyik fellelője a müncheni Südost-Institut lett.⁴ Az eredetileg „*Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten*”-ként 1930-ban alakult intézmény központi szervek, nevezetesen a birodalmi Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre, s alapítványi formában működött a szponzorálását végző állami igazgatási szervek, az intézet vezetője és a meghívott neves tudósokkal kiegészített Alapítványi Tanács (*Stiftungsrat*) felügyelete alatt. Az intézet profilját kezdetben — az eredeti koncepciónak megfelelően — a Südostraum németiségére orientálódó tevékenység jellemezte, mely aztán idővel, a térség aktuál- és tudománypolitikai jelentőségének felértékelődésével, valamint az intézmény arculatán kitörőhatatlan nyomot hagyó új munkatársak (pl. Fritz Valjavec) bekapcsolódásával számos tekintetben módosult, s földrajzi értelemben is bővült. A „Südostdeutschtum” mellett hamarosan bevonták vizsgálódási körükbe azokat a népeket is, melyek az Osztrák-Magyar Monarchia romjaiból önálló államalakulatokat szerveztek, majd pedig azokat is, melyek soha nem tartoztak a Habsburgok jogára alá, azonban megismerésüket indokolta a Balkánnak a német Südost-fogalomban elfoglalt szerepe. A későbbiek során mégsem ebből, hanem a térség északi határainak megfoghatatlanságából adódtak inkonzekvenciák. Az Ostforschung és a Südostforschung közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja — némi leegyszerűsítéssel — az egykori Német birodalomhoz tartozó, ill. a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Részint ez magyarázza a kettő közti átfedéseket, egyebek mellett pl. azt, hogy a cseh korona országai (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákia) mindkét kutatási körbe ill. ezek reprezentáns folyóirataiba felvételt nyertek. Ám a Südost is, mint térség, idővel egyre bővülő fogalomkörre terebélyesedett, s e folyamat (ti. a Balkánnak a Habsburgok nem

beit zwischen den Weltkriegen. (Frankfurter Historische Abhandlungen; Bd. 14.) Wiesbaden, 1976., *Martin Burkert*: Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Teil I.: 1933–1939. (Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. Hrsg. vom Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin von Holm Sundhausen; Bd. 55.) Wiesbaden, 2000., *Thomas Nipperdey-Ludwig Schmutge*: 50 Jahre Forschungsförderung in Deutschland. Ein Abriss der Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Berlin, 1970., *Michael Fahlbusch*: „Wo der deutsche ... ist, ist Deutschland!": Die Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933. Bochum, 1994., *Uö*: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945. Baden-Baden, 1999., *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Hrsg. von Wolfgang Jacobeit, Hannjost Lixfeld und Olaf Bockhorn. Wien-Köln-Weimar, 1994., *Willi Oberkrome*: Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; Bd. 101.) Göttingen, 1993., *Ingo Haar*: Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; Bd. 143.) Göttingen, 2000., Winfried Schulze und Otto-Gerhard Oexle (Hrsg.): Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Frankfurt/Main, 1999.

⁴ Az intézet történetéhez vö. *Karl Nehring*: Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. (Red. Karl Nehring) München, 1990., 21–31. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 2), *Gertrud Krallert*: Das Südost-Institut München, Stand 1971. In: Symposium des Wissenschaftlichen Beirates der Südosteuropa-Gesellschaft am 25./26. Juni 1971 in München. Ergebnisse und Pläne der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland und Österreich. Red.: Klaus-Detlev Grothusen. (Südosteuropa-Studien; Bd. 19.) München, 1972., 107–111., *Fritz Valjavec*: Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München, 1956., 1–4. (Ua. in: Südost-Forschungen 15 (1956), 1–4.)

német koronatartományai mellé illesztése) legtisztábban épp Fritz Valjavec elméleti kérdéseket feszegető, ill. kutatásmódszertani munkáiban követhető figyelemmel.⁵

Fritz Valjavec (1909–1960) a történeti Magyarország soknemzetiségű, déli vidékéről, a Bánátból származott.⁶ Osztrák hivatalnok édesapja — olykor talán szándékosan homályba veszni hagyott személye — helyett az identitásalakulás terén bánáti sváb édesanyja és a Versecen töltött gyermekévek gyakorolták az igazán maradandó hatást. A multikulturális környezetben felnövő gyermek ugyanis nem csupán az egymással együtt élő népek szokásait, felfogásmódját és szellemi kincseit (valamint későbbi munkássága során nélkülözhetetlen kutatói kvalitásként azok nyelvét) szívta magába észrevétlenül, de egyúttal hamar tudatára ébredt németségének is, s e korán bevésődött identitástudatához való hűség élethosszig tartó konzekvens vezérfonalat jelentett számára. Az I. világháborút követő békeszerződések rendezései nyomán identitásfejlődése újabb elemekkel gazdagodott: az elcsatolt területekről Budapestre költöző (s az eseményeket még mindig gyermekfejjel átélő) Valjavec a különböző nemzetiségek általa korábban tapasztalt — relatíve — békés szimbiózisa helyett most egyszeriben megismerhette a határ-megvonások által végzetes módon felkorbácsolt szélsőséges nacionalizmus(ok) hullámait. Új otthonából adódóan ő maga elsősorban a magyar sovinizmus jelenségeit volt kénytelen átélni, mely a győztes kisantant-államok hasonló jelenségeihez képest más minőségben, a legyőzött és tehetetlen áldozat elkeseredettségét is felvontatva, a csonka országterületen maradt egyetlen számottevő kisebbségen, a németségen vezette le minden felgyülemlett indulatát. A magyar politika motívációival ugyan tisztában levő, ám magát németségében sértve érző Valjavec hamar utat talált a magyarországi németek politikai mozgalmához. Mérsékelt és toleráns szellemiségű iskolája (a budapesti Reichsdeutsche Oberschule⁷) falain kívül az ifjú szerepet vállalt a vidéki németség felrázásának és öntudatra ébresztésének olykor hálátlan, s a hatóságok által is akadályozott feladatában. Kapcsolat-

⁵ Vö. Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 1–14., Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. In: Südost-Forschungen 6 (1941), 1–37., Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 1–8. (Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.) Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung. In: Südost-Forschungen 7 (1942), 218–223., Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. In: Jahrbuch der Weltpolitik. 1943., 1055–1092., Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. In: Südosteuropa-Jahrbuch 1 (1957), 53–62. (Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.)

⁶ Eletpályájához lásd: *Karl August Fischer*: Fritz Valjavec (1909–1960). In: Südost-Forschungen 19 (1960), 1–15., *Harold Steinacker*: Der Kulturhistoriker Fritz Valjavec (1909–1960). Ein Lebensbild. In: Südostdeutsches Archiv 3 (1960), 3–13., *Hans Diplich*: Fritz Valjavec. In: Südostdeutsche Vierteljahresblätter 9 (1960), 57–60.

⁷ Az 1908-ban alapított iskola a tízes évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közötti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi E 112 jelzet alatt. A Valjavec végzős évfolyamával, az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyakkénti órabetartással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulósám, anyanyelv, állampolgárság), s a tanév történéseivel kapcsolatos információkhoz lásd: Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Herausgegeben vom Direktor der Anstalt. Budapest, September 1930. Az iskola történetéhez lásd: Rede des Leiters der Anstalt, Oberstudiendirektor Friedrich Lange., 14–22., ill. 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest., 22–29. Mindkettő In: 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest. Festschrift und Jahresbericht. Budapest, 1938.

latba került a mozgalom vezéralakjával, Jakob Bleyerrel⁸ is, aki aztán az éledező népiségi öntudatú fiatalember politikai aktivitását a tudományos pályafutás irányába fordította. Ám mire a budapesti egyetem tekintélyes germanista professzora egy németországi ösztöndíjat biztosított számára, Valjavec már Bleyer mozgalmának radikális felfogású, s a mérsékelt nemzetiségi politizálást később nemzetiszocialista irányba elmozdító fiatal értelmiségével⁹ ápolta igazán élénk kontaktust.

Az egyetemi tanulmányait (1930–1934) Münchenben folytató, majd a városban véglegesen letelepedő Valjavec a későbbiek folyamán sem vesztette el stabil magyarországi kapcsolatait, sőt miután a tehetséges és rendkívül agilis fiatalember politikailag is kikezdehetetlennek bizonyulván (lévén már egyetemistaként, 1933-ban belépett az NSDAP-be¹⁰) állást, sőt mindjárt stratégiai fontosságú feladatot kapott a csak nemrég megszerveződött Súdost-Institutnál (1935 őszen), e korai — jórészt völksich körökhöz fűződő — ismerettségi köre immáron komoly tudományos kapcsolatrendszerre bővült. A müncheni intézet publikációs tevékenységének koordinálásával megbízott, s az 1936-ban útjára indított Súdost-Forschungent¹¹ (kezdetben Súdostdeutsche Forschungen) szerkesztő Valjavec a folyóiratban való közreműködés és az intézet nemzetközi elismertetése kapcsán évről-évre kiterjedtebb szolgálati levelezést folytatott Magyarország és természetesen az egész délkeleti térség elismert szakteknitélyeivel.¹² Mindeközben saját szakmai respektusának építését sem hanyagolta el, amiben nemcsak az segítette, hogy a német történetírás új utakra lépő és felemelkedő, markáns karakterű népiségtudományi irányzatának egyik legsikeresebb orgánumát irányította, hanem az is, hogy saját kutatási eredményei, illeszkedve az új eszmeiség iránymutatásához, hazájában alapvetően pozitív fogadtatásra leltek. Az érintett országok, így Magyarország hivatalos történetírása részéről érkező esetleges szemléletmódbeli

⁸ Bleyer működéséhez lásd: *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B; 14), *Márta Fata*: Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Dissz., Freiburg, 1991., Hambuch Vendel (szerk.): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). / Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933). [kétnyelvű] Budapest, 1994. (Schriftenreihe des St. Gerhard-Werkes Ungarn; 1.)

⁹ Vö. *Tilkowsky Loránt*: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: Századok 127 (1993), 601–649.

¹⁰ Bundesarchiv Berlin (ehem. BDC). NSDAP-Karteikarte: Valjavec, Fritz 26. 5. 1909

¹¹ Vö. *Krista Zach*: Die Anfänge der deutschen Südosteuropaforschung und die Münchner Zeitschrift Südost-Forschungen. In: Horst Fassel und Christoph Waack (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen, 2000. (Tübinger Geographische Studien; 128), 267–301.

¹² Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkörrespondenz) 2002 tavaszáig a müncheni Súdost-Institut őrizte, amikor is a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv állományába (Abteilung V: Nachlässe und Sammlungen). Az anyag egy jelentős — az 1934 és 1940 közötti időszakra vonatkozó — része (még Valjavec által bekötöttve) 20 vaskos kötetet tesz ki, a későbbi időszak levelei kötetlenül, de rendszerezve dobozokban állnak. A levelezés sajnos hiányosan maradt fenn, mely részben a nem Münchenből, ill. nem hivatalos intézeti úton továbbított válaszok másolatainak időnként következetlen lefűzéséből ered (ezek a címzettek hagyatékaiból szerencsés esetben visszakereshetőek), részben pedig München bombázása idején, 1944-ben semmisültek meg.

kritikák pedig csak még inkább segítették németországi érvényesülését, publikációinak a német tudomány általi recepcióját.¹³

E szemléletmódbeli különbségek, melyek a 30-as években megkapaszkodó politikai kurzus elvárásaihoz igazodva esetleg meg is könnyíthették nem egy fel-törekvő, fiatal tudós számára a boldogulást, egy tudományos folyóirat nemzetközi karakterének kialakításán fáradozó szerkesztő számára viszont éppen nem az áhított kooperáció megteremthetőségének előmozdítása irányába hatottak. Jól példázza ezt az ellentmondást Valjavec kiterjedt korrespondenciája, melyben a célszemély politikai hovatartozásának gondos feltérképezését követően a legkifinomultabb manőverek felvonultatása követhető nyomon¹⁴, aszerint, hogy a folyóiratban való közreműködés kicsikarását stratégiai feladatként szívügyének tekintő, s e célnak valóban lelkiismeretesen (akár személyes averzióit is félretéve) eleget tenni kívánó szerkesztő a kiszemelt tudós megnyerése céljából mely irányvonal kidomborításának célszerűsége mellett határozott. E rendkívül kényes egyensúlyozás nagyfokú precizitást és összehangoltságot követelt meg, melynek folyamatos és zökkenőmentes fenntartása a feladatkör vállalásával tulajdonképp mélyvízbe csöppent Valjavec kivételes talentumát és munkabírását igazolja. A gyanakvó és a német völkisch-kutatás szekerét tolni nem kívánó délkelet-európai kollégák

¹³ A gyors ütemű németországi karrierépítést jelentős mértékben elősegítették azok a magyarországi recenziók, melyek Valjavec munkáiban az előretörő „völkisch” gondolkodásmód tetten érhetőségét nehezményezték, s bennük a német népiségtudomány sablonjaira, köztük pl. Valjavec közeli barátjának, Harold Steinackernek bizonyos gondolataira ismertek rá. Vö. mindehhez a későbbiekben tárgyalandó bírálatokat Mályusz Elemér, Pukánszky Béla, Csapodi Csaba, Kósa János stb. tollából. Harold Steinacker történetírói munkásságához vö. *Tokody Gyula*: Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. In: *Századok* 131 (1997), 677–722.

¹⁴ Valjavecnek a Südost-Forschungen szerkesztőjeként követett módszereiről, s a lap nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolása terén kifejtett erőfeszítéséről kitűnő áttekintést ad a Südost-Institut történeti részlegének vezetője, *Karl Nehring* közlésében megjelent forrásmunka, mely Szekfű Gyula és Valjavec levelezésének egy rövid — 1934 és 1936 közötti — szeletén keresztül (Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936. In: *Südost-Forschungen* 50 (1991), 1–30.) a német népiségtudomány nemzetközi kapcsolatrendszerének — a legtekintélyesebb két világháború közti magyar történész presztízse segítségével történő — bővítési folyamatát követi figyelemmel. Délkelet-Európa szakmai közéletének figyelme ekkor irányult újra Fritz Valjavec személyére és munkásságára. A kifejezetten figyelemfelkeltő szándékú közlemény hatására felpeszdlülő érdeklődés eredménye magyar oldalról Tilkovszky Loránt említett — elsősorban Valjavec politikai és népinémet kapcsolatait feltáró — tanulmánya, valamint újabban *Orosz László*: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. In: *Századok* 135 (2001), 635–648. Nehring forráspublikációja ill. annak bevezető tanulmánya jelen munkának is legfontosabb iniciatívája volt, a most közlendő Mályusz-levelezés ugyanis épp a Südost-Forschungenben közzétett Szekfű-levelezés paralelje gyanánt ugyanannak a problémakörnek egy másik szegmens felől történő megközelítésére vállalkozik. Arra nevezetesen, hogy a népiségtudományi szemléletmódot következetesen elutasító, s ezen nézetével a hivatalos magyar történettudomány — csaknem — egészének utat mutató Szekfűhöz képest milyen más hozzáállással közelít a népiségtörténeti irányzatot felvállaló, sőt azt meghonosítani kívánó Mályusz a német népiségtudomány prominens folyóiratához, ill. annak szerkesztőjéhez. Míg Szekfű tisztán szellemtörténeti orientációja a hagyományos német historizmus lassan háttérbe szorított ill. ellehetetlenített képviselőivel szimpatizált, s elvi alapon (politikai aggályoktól is kísérve) utasította el a Valjavec lapját is mozgó irányzat közeledését, addig Mályusz a módszertanilag ugyan rokonnak érzett, ám politikai-ideológiai végkicsengésében tőle (is) mérföldes távolságra lévő német népiségtudomány orgánuma irányába kellett hogy véleményt formáljon. Ennek ellentmondásai és buktatói jól kiegészítik azt a képet, amit Szekfű konzekvensen tartózkodó magatartásának dokumentálása alapján Karl Nehring munkájából nyerhettünk.

bevonása (s ezáltal a tudományos életben megkapaszkodni vágyó lap nemzetközi legitimálása) céljából a szerkesztő fokozott figyelmet fordított arra, hogy szerte-küldött toborzóleveleiben, majd később, a közreműködőkészségüket visszaigazoló potenciális partnerekkel fenntartott kontaktus gondos ápolása során mindenkor a folyóirat „nyílt szemléletmódját” és „streng wissenschaftlich” jellegét hangsúlyozza.¹⁵ Mint a soron következő levélváltások igazolják, nem riadt vissza attól sem, hogy amennyiben a leendő munkatársi gárda egyes tagjainak személyes elmentéiről értesülése volt, azokat hibátlan taktikai érzékkel saját céljai szolgálataiba állítsa, s esetleg egymás ellen kijátszva a rivalizálókat¹⁶ (önmaga részéről mindig pártatlanságot mutatva, ám szimpátiájáról feltétlen az adott személyt biztosítva) a rájuk bízandó feladat vállalásának mindkettejüket megnyerje.

Az alapvetően bizalmatlan, s a müncheni vállalkozással szemben fenntartásokat tápláló délkelet-európai tudósok közé tartozott a magyar történetírás vitatottságában is megkérdőjelezhetetlen tekintélye, Mályusz Elemér (1898–1989).¹⁷ Megnyerése épp ezért tűnt az elfogadottságát őáltala is prezentálható lap számára igazi fegyverténynek, s egyben a szerkesztői találékonyság és taktikai érzék érdemi próbájának. A Südostdeutsche Forschungen közreműködői gárdájá-

¹⁵ Az 1935/36 folyamán, a lap elindítása körüli szervező munkálatok idején Valjavec által nagy számban szétküldött egyenfoglalmazványú levelek minden esetben e formulákat ill. szófordulatokat alkalmazva igyekeztek előre elosztatni a Südostdeutsche Forschungen irányvonala kapcsán esetleg felmerülhető aggályokat.

¹⁶ Ez — a korszak német politikájára általánosan is jellemző — taktikai eljárás Valjavec kapcsolatrendszerében a Szekfű és Mályusz közötti konfliktus kiaknázásában jelentkezik leglátványosabban. A felektől igyekszik a másikra nézve denúciáló megjegyzést, vagy akár az ellenfél munkásságát tudományos megalapozottsággal vitató tanulmányt kicsikarni. Tekintve, hogy mindkét magyar történész (igaz saját, s egymáshoz képest is eltérő szellemi indíttatása okán) szemben állott a müncheni szerkesztő által követett német szempontrendszerű népiségtörténettel, e szakmai bírálatok megfelelő alkalommal Valjavec számára is kijátszható adut jelenthettek ellenükben. Olyat, amivel megkímélhette magát a két elismert szaktekintéllyel való vitába keveredés kockázatától (ezt nekik tartva fönn), s amellyel más minőségben, a civakodó felek közti közvetítő előnyös és kívülálló pozíciójában tüntethette fel saját szerepét. A két rivális erkölcsi tartását, s ugyanakkor szakmai felelősségérzetüket jelzi, hogy Valjavec ismételt felkéréseire sem voltak hajlandók a külvilág elé tárnai a magyar történész-társadalmat megosztó belső frontvonalakat. Egymás iránti mély ellenszenvükre csupán a másik fél ismételt „piszkálódásait” [Váczy Péter kifejezése – O.L.] a hazai sajtóban visszautasító — rendszeresen megküldött — dokumentáció, valamint a levelek szövegében előforduló utalások alapján derül fény. A két magyar történésszel váltott leveleiben Valjavec taktikus módon igyekezett minél több „magas labdát feladni”, s ily módon egymás ellenében karakán állásfoglalásra ösztönözni kollégáit. Ezzel a módszerrel olykor sikerült is eredményt (pl. a rivalírisra vonatkozó gúnyos megjegyzést) elérnie. Asztalos Miklós könyvének [A nemzetiségek története Magyarországon. Budapest, 1934.] Valjavec által készített recenziója [Zur Geschichte der Nationalitäten in Ungarn. In: Neue Heimatblätter 1 (1935/36), 321–327.] kapcsán pl. a következő — nyilvánvalóan Mályuszra vonatkozó — megjegyzést ejtette el Szekfű: „Az Asztalos-ismertetés formáját tekintve pompás kis darab, tartalmilag igen mélyreható elemzés a különböző magyar álláspontok (mint bizonyára tudja, legalább kettő ismeretes köreinkben, az Asztalos ill. 'Herr Omnes' által képviselt, valamint a miénk) és a német vélemények vonatkozásában.” (Kiadva: Nehring (1991), 29.)

¹⁷ Mályusz munkásságához lásd: *Thomas von Bogyay*: Elemér Mályusz (22. VIII. 1898 – 25. VIII. 1989). In: Südost-Forschungen 49 (1990), 365–369., *Pál Engel*: Elemér Mályusz (22. August 1898 – 25. August 1989). In: Ungarn-Jahrbuch 18 (1990), 337–338., *Jakó Zsigmond*: Mályusz Elemér. In: Magyar Tudomány 35 (1990), 100–102., *Engel Pál*: Mályusz Elemér (1898–1989). In: Történelmi Szemle 1989., 3–4. sz., 310–311., ill. legújabban *Erős Vilmos*: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen, 2000. (Csokonai Új História Könyvek).

nak Mályusszal való gazdagítása ugyanis — az alapvető elvi szembenállás dacára — nem látszott eleve reménytelen próbálkozásnak.

Valjavec előtanulmányai, ill. időközben napvilágot látott kutatási eredményei fogadtatása folytán tisztán látta a magyar történetírás berkein belül feszülő törésvonalakat, s azt is jó érzéssel sejtette meg, hogy a magát kirekesztettnek érző, s belső indulatoktól is tüzelt magyar kollégája számára épp azokon a területeken kell fórumot kínálnia, ahol az a hivatalos felfogástól eltérő, esetleg szándékosan azzal szemben megfogalmazott tézisei alapos kibontásának lehetőségét látja. Kettejük levelezésének — mint látni fogjuk — mindvégig állandó vezérfonala marad Mályusznak a magyar történettudományon belüli úttörő (ha tetszik békebontó) szerepe, s az is végig nyilvánvaló, hogyan próbál Valjavec — egy szerkesztőtől el nem ítéhető módon — saját lapja számára tőkét kovácsolni a Mályusz által időről-időre kirobbantott polémiák tudományos lecsapódásából. Valjavecnek azonban arra is tekintettel kellett lennie, hogy a magyar szaktekintély nemcsak saját kollégáival fenntartott nexusa terén ásott — némely esetben áthidalhatatlannak bizonyuló — lövészárkokat, de a müncheni lap által felvállalt német népiségtudományi szemlélettel szemben is kiélezte fegyvereit.¹⁸ Az ezen a téren tanúsított előzékenység és tapintat, a német álláspont olykor szembeötlően konfrontatív, sarkos megállapításainak szalonképessé tétele, ám ugyanakkor Mályusz közismerten nyers (Valjavecnek egy Szeckfü Gyulához írott levelében „rücksichtslos”-ként aposztrofált¹⁹) stílusának és nem kevésbé nacionalista elkötelezettségének tolerálása, valamint a levelezésük során időnként kitapintható feszültségek nagyvonalú feloldása ismételten Valjavec szerkesztő-koordinátori kvalitásait példázza.

A népiségtörténeti kutatásnak német ill. magyar szemléletmódú (ennek megfelelően az adott nemzet érdekeit prioritásként kezelő) eltérő megközelítéséből fakadó — már említett — alapvető elvi szembenállás ellenére az együttműködés mindkét fél számára gyümölcsöző eredményekkel is kecsegtetett. Valjavecnek a rábízott lap nemzetközi elfogadtatását, ill. az önnön szakmai előmenetelének útját minél kiterjedtebb kapcsolatrendszer kiépítése által kikövező motivációit már ismerjük. Azonban — ha ambivalens módon is, de — Mályusz számára is fogódzót, s törekvéseinek hazai legitimálása szempontjából nemzetközi visszaiga-

¹⁸ Vö. Az új német nacionalizmus történetírása. In: Magyar Szemle 15 (1932), 241–253., Három folyóirat. In: Századok 68 (1934), 45–65., A mai német történetfelfogás és a magyarság. In: Az Országos Evangélikus Tanáregyesület évkönyve az 1940–41-es évekről. Budapest, 1942., 19–38. E munkák a népiségtörténeti szemléletmódnak csupán a német történetírás által politikai-ideológiai célok szolgálatába állított válfaja ellen protestáltak, s azt próbálták világossá tenni, hogy a térség társadalmi és kulturális folyamataiban minden téren német kultúrbebefolyást kimutatni igyekvő „volksdeutsch”-kutatás [ezen összefüggésben ajánlja Mályusz a hazai közvélemény figyelmébe Fritz Valjavec munkásságát is!] leghatékonyabb ellenszere épp a hasonló módszerek felvonultatásával vitába szállni képes magyar népiségtörténetírás lenne. Ezen elvi alapú polémia felvállalása során követhető hatékony eszközrendszerhez maga ad mintát a német irányvonal egy elhíresült követőjének nagy port kavart munkáját [Otto-Albrecht Isbert: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen Nr. 1.) Langensalza-Berlin-Leipzig, 1931.] recenzálva. Vö. Századok 66 (1932), 329–333.

¹⁹ Vö. Valjavec-Szeckfü. München, 1934. VI. 4. (Kiadva: Nehring (1991), 10.)

zólást jelentett a feltörekvő német tudományos folyóirattal való partnerség. Hogy kapcsolatuk fogadtatása terén mégis ambivalens megítélést konstatálhatunk, annak oka az, hogy Mályusznak a népiségtörténeti kutatásokat meghonosítani szándékozó, az új idők szellemiségétől megihletett történetírói iskolája egyébként is elvi aggályokat és aktuálpolitikai félelmeket váltott ki a hivatalos magyar történetírás követői számára iránymutatónak tekintett szakmai körök szemében, e lépésével pedig még inkább táptalajt adott azoknak a vádaknak, melyek a „völkisch gyökerekből táplálkozás”-t rótták szemére.²⁰ A kritika jogos is, meg nem is. Valóban, az újszerű kihívások megoldására újszerű módszerekkel választ adó német kutatás inspirálta elsősorban Mályuszt valami hasonló, a magyar történetírás eddigi gyakorlatában forradalminak ható koncepció következetes végiggondolására és alkalmazására. S az is tagadhatatlan, hogy — aggodalommal és fenntartásokkal vegyes — őszinte csodálattal tekintett a kibontakozó német kutatások, valamint a háttérükben álló szervezeti, intézményi keretek, gombamód szaporodó orgánumaik, s a mindezek fenntartását lehetővé tevő finanszírozási rendszer hálózatának bonyolult, ám tökéletesen összehangolt organizációjára. A hasznosítható mintákat és tapasztalatokat azonban a hazai viszonyokra adaptálva, a magyar tudományos (és politikai – lásd revízió) érdekek szolgálatába kívánta állítani.²¹ Ez pedig azt jelentette, hogy e módszer és a segítségével kiaknázható más minőségű ismeretanyag nem csupán a szomszédos államok konfrontatív történetírása, de adott esetben a német tudományosság ellenében is kijátszható.²² „A német

²⁰ Vö. *Szekfű Gyula*: Népek egymás közt a középkorban. In: *Üő*: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről. Budapest, 1942., 69–84. Szekfű Mályusz nemzetfogalmát aktuálpolitikai koordináták közé illesztve ‘Volkstum-romantikaként’ jellemzi (84.), s számos, a „korszerű” terminológiában meghonosodott fogalom (Rasse und Raum, Volksboden und Kulturboden) alkalmazásával vádolja (uo.). Lásd még: *Belitzky János*: A magyar helytörténetírás problémái. In: *Vigília* I. évf., II. köt. (1935), 91–108. A bírálat alapja itt is a Mályusz által követett munkamódszer német analógiája.

²¹ Mályusznak a népiségtörténeti kutatások eredményeit közlétező „Magyarság és Nemzetiség” ill. „Település- és népiségtörténeti Értekezések” c. sorozatról Bárdossy László miniszterelnök tájékoztatása céljából készített feljegyzésében (1941. IV. 17.) a következő olvasható: „...munkaközösség szerveztetett meg azzal a feladattal, hogy a Csehszlovákiához tartozó határterület utolsó négy évszázadának népi viszonyaiban bekövetkezett eltolódásokat, változásokat s azok okait a levéltári forrásanyag alapján pontosan megállapítsa. A legelső cél a források összegyűjtése és oly elrendezése volt, hogy szükség esetén — tárgyalásokat tételezve fel — azok azonnal rendelkezésre álljanak... A népi jelleg megállapítása a településtörténeti adatok, a dülönevek és családnevek vizsgálata alapján történt. Az összegyűjtött anyag nagy szolgálatokat tett a komáromi tárgyalásoknál, amidőn a Nyitra és Kassa vidéki népi eltolódásokat igen rövid idő alatt sikerült térképre vetíteni. [...] A vállalkozás, az Ugocsa megye [vö. 82. jegyzet] kritikáiból kitűnően, osztatlan elismerésben részesült. A további kötetek kiadására tudományos szempontból szükség van. De nemzeti politikai érdekből is fontos a magyarlakta területek magyar eredetét és jellegét adatszerűen igazolni, [...] a belvederei döntés ellenére további óvatosságra és munkára van szükség.” (Idézi: *Erős*, 192.)

²² Mályusz tanítványa Barta István, a II. világháború után (Barcsai Géza álnéven) megjelentetett munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a német népiségtudomány módszereinek felhasználása épp a német expanzió elleni harc jegyében történt. „Tudjuk a német történetiszemlélet egyik alapjára a népi gondolat volt, az a törekvés tehát, hogy a német népet állítsák a történelem középpontjába, tekintet nélkül az országhatárookra. A magyar történészek között voltak, — így elsősorban Mályusz Elemér — akik arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a magyar történettudománynak is át kell venni a népi (‘völkisch’) történetírás módszereit, részben azért, mert a ‘népiséggutatók’ a magyar nép történetét is új megvilágításba helyezhetné, főleg azonban azért, mert a német törté-

településtörténeti vizsgálódások hatására bizonyos mértékig németellenes éllel bontakozott ki a településtörténeti és népiségtörténeti kutatás” – fogalmazza meg tömören az iniciatívából fakadó ellentmondást a legfrissebb magyar historiográfiai szintézis.²³

A két tudós ellenkező előjellel követett azonos munkamódszerében rejlő potenciális konfliktusforrás a tartós kapcsolat, az állandó eszmecserek és — az irányvonaluk megkérdőjelezett voltából adódó — közös sérelmek eredendően békítő hatása következtében egymás véleményének hallgatólagos tolerálásává szelődött. A tudatos politikai irányultságtól vezérelt szubjektív hozzáállásuk²⁴, s az ebből fakadóan eleve predestinált nézetkülönbség ésszerű (a tényekkel megbékélő) kezelésének bizonyítéka, hogy amennyiben egymás publikációinak olvasásakor saját, a témában megfogalmazott véleményük visszacsengésének elmaradását kellett konstatálniuk, bölcs önmérséklettel distanciájuk további felhánytorga-

nettudomány megállapításaival s az ezek alapján adódó valószínű német igényekkel csak akkor szállhatunk szembe eredményesen, ha saját fegyvereivel vesszük fel ellene a harcot.” Vö. *Barcsai Géza*: A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Budapest, 1946. (Idézi: *Erős*, 91.) A német történettudomány megállapításaiból adódható politikai igények tekintetében nemcsak Mályusz és iskolája, valamint a szellemiségéhez a veszélyeztetettség felismerése okán közel állók (pl. a vonatkozó német tudományos műveket rendszeresen recenzáló Kring Miklós) hallatták hangjukat, hanem a Mályusz által meghonosítani szándékozott irányzattal következetesen szemben álló szellemtörténészek, köztük Deér József is. Mint a saját szakterületébe tartozó legfrissebb német szakirodalom áttekintésekor maga is megállapította, azok eredményei aktuálpolitikai megfontolásokból születtek, s a hitleri behatolási törekvések igazolására szolgálnak. Hóman Bálint kultuszminiszterhez írott levelében (Szeged, 1934. XI. 24.) még ezek analógiáját is felvázolta. „... legyen szabad Kegyelmes uram figyelmét egy magyar szempontból rendkívül fontos és egyben aggályos megnyilatkozásra felhívnom. Albert Brackmann berlini egyetemi tanár [Valjavec kapcsolatrendszerében is kimutatható! – O.L.] legutóbb tanulmányt írt ‘Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns’ címmel (Berlin, 1939), mely az eddigi német és magyar felfogástól eltérő képet rajzol Szent István királyságáról, a magyar állam és egyház szervezéséről. Szerinte a koronát és a lándzsát, mint a királyi hatalom jelvényeit egyedül a császár küldte Istvánnak, s e jelvények nem mások, mint ‘Ehrenzeichen der kaiserlichen Beamten’. [...] Fontos volna tehát a választ ezekre a feltevésekre megfelelő formában mielőbb megadni, nehogy Br. érvelése alkalmat adjon bizonyos téves hiedelmek és Magyarországot illető vélt igények meggyökeresedésére. A fenti nézetnek különös súlyt Br. személye ad, aki nemcsak elismert szakember, de a mai Németország szinte hivatalos historikusa is. Ő szerkesztette és írta az 1933-ban megjelent híres Deutschland und Polen könyvet, mely nem más, mint a Lengyelországra vonatkozó német igény tudományos alátámasztása.” (Az idézet helye: *Erős*, 100–101. Deér vonatkozó munkája: III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. In: Századok 78 (1944), 1–35.)

²³ Vö. *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Debrecen, 2000. (Az idézet helye: 241.) A település- és helytörténeti kutatás németországi párhuzamaihoz lásd: *Márta Fata*: Elemér Mályusz und die Begründung der modernen ungarischen Lokalgeschichte. In: Horst Fassel und Christoph Waack (Hrsg.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen, 2000. (Tübinger Geographische Studien; 128), 225–233.

²⁴ A két történész egymás emocionális kötődéseinek és nemzeti elkötelezettségének pontos ismeretében vállalta a kapcsolatfelvételt, s tartotta fenn azt az elkövetkező évek élénk levelezése során. A másik fél eredményeinek recepciója során azonban kritikus szemmel szűrték ki a szubjektivitás alig elkerülhető csapdáit. Erről — a szubjektív hozzáállás buktatóiról — beszélt a leköszönt porosz kultuszminiszter Carl Heinrich Becker is 1930. VII. 5-én, díszdoktorrá avatása alkalmából Szegeden tartott előadásában. A neves orientalista szerint a tudós mindig „szubjektív talajon áll és a legtöbb, amit elérhet az, hogy akar objektív lenni... Történelmet mindig csak a jelen álláspontja alapján lehet írni.” (Idézi: *Ujváry*, 9.)

tása helyett az esetleges jövőbeli nézetközeledés reményének adtak hangot. E békülékeny gesztusok nem az egyébként is rendkívül diplomatikusan fogalmazó Valjavec, hanem különösen a korábbi években oly harcias Mályusz esetében szembeötlő jelek, melyek a hivatalos magyar történettudománnyal szembeni egymásrautaltság fokozatos felismerése mellett az egymás iránt táplált előítéletek oldódásának, s némiképp az összecsiszolódásnak is kitapintható ismérvei. Levelezésük értékelésekor mindez — főként a kiinduló alaphelyzet ismeretében — nem kevés tanulsággal szolgál.

Ez volt tehát a kettejük kapcsolatát kezdetektől bizonyos mértékig a leszűkített mozgástérben való óvatos puhatolózás stratégiai játékaként kijelölő koordináta-tengely. A két lapátjával ugyan két ellenkező irányba húzó, ám (a népiségtörténeti orientáció okán) mégis közös csónakban a kooperáció egyedül üdvös voltát az igazolta, hogy a tenger, amin hajózni kényszerültek, az a közös irányvonalukat — kettejük distanciájának finom megkülönböztetése nélkül — elvető, a völkisch gondolkodás ellen elvi alapon egységfrontba tömörült hivatalos magyar történeti felfogás volt. Egymás ellen, de egymásért is dolgoztak ily módon. Az ambivalens jelző tehát, amit kettejük kapcsolatának magyarországi fogadtatására használtunk, ugyanúgy megállja a helyét egymás közti viszonyuk szemléltetése kapcsán is.

*

A soron következő levélváltás — egy Dr. Poór János irányítása alatt készülő disszertáció forrásanyagának egyik igen tartalmas szeletét képezve — Fritz Valjavec és Mályusz Elemér rendkívül ellentmondásos kapcsolatának 1935 és 1944 közötti dokumentációját tartalmazza. A levelek a két tudós hagyatékának részeként Münchenben (2002 tavaszáig a Südost-Institut, azt követően a Bayerisches Hauptstaatsarchiv állományában) és Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatók. A korrespondencia (egy igen rövid intervallum, az 1941-es esztendő — Valjavec frontszolgálatát által amúgy is lerövidített aktív szakasza — kivételével²⁵) teljesnek tekinthető. A levelek visszakeresése, azonosítása, ill. esetleg elkallódott vagy nem leiktatott példányainak a másik fél által őrzött eredetijével való kiegészítése mindkét tudós hagyatékának vonatkozó részét igénybe véve történt. A kiegészítés és pontosítás ugyanazon levél mindkét példányának egybevetése által különösen Valjavec esetében bizonyult megkerülhetetlen munkamódszernek, aki a hivatalos ügyvitel részeként az intézete által is iktatott fogalmazványait olykor kézírásos kiegészítésekkel vagy utóírással látta el. Így

²⁵ Levelezésüknek az 1941-es évre vonatkozó darabjai München bombázása idején semmisültek meg. Valjavec Mályuszhoz írott leveleiben is nyomára bukkanunk a Németországot is elérő pusztításnak (Valjavec–Mályusz. München, 1943. XII. 27., 1944. V. 10.), ám a kiterjedt kapcsolatrendszer többi, az ottani tudományos élet infrastruktúrájának lerombolásában közvetlenebb módon érintett szereplője számára még több, s részletgazdagabb tudósításban számol be a bombatámadások következményeiről. (A prágai Károly-Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja és a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott Reinhard Heydrich-Alapítvány elöljárója, Hans Joachim Beyer számára küldött leveleiből [München, 1944. V. 5., V. 20.] értesülünk arról, milyen körülmények között égett le az intézet épülete, hogyan pusztult el az ott őrzött anyagok és a könyvtár állományának jó része.)

aztán a Mályusznak kikézbcsített levél esetenként többletinformációt tartalmaz a müncheni változathoz képest. Az esetben pedig, ha külföldi tanulmányútjai során (Magyarország, Románia, Anglia) fordult valamilyen ügyben magyar kollégájához, csak a budapesti anyag nyújthat fogódzót. Fordított esetben, a Mályusz által írott levelek visszakeresése kapcsán, a Magyar Tudományos Akadémia állománya nem bír forrásértékkel. Az ugyanis csak a magyar történészhez Valjavecól beérkezett leveleket tartalmazza, a tőle kimenők kizárólag a müncheni történész hagyatékában hozzáférhetőek. Ez okból csak a két intézmény anyagának együttes felhasználása biztosíthatta levelezésük — relatíve — hiánytalan összeállítását. Ezúton illeti köszönet a müncheni Südost-Institut részéről Dr. Karl Nehringet, ill. a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában elhelyezett Mályusz-hagyaték gondozóját, Dr. Soós Istvánt, önzetlen segítőkészségükért, mellyel a forrásokhoz való hozzáférést biztosították, s hasznos utalásaikkal kiértékelésüket elősegítették. Hasonlóképp köszönettel tartozunk a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde támogatásáért és munkatársa, Dr. Márta Fata értékes útmutatásaiért a két világháború közötti magyarországi németiség törekvései és az ezeket is szolgálatába állító expanzív német tudománypolitikai irányzat tanulmányozása tekintetében.

A föllelhető 71 levél közül 21-et csak Münchenben, 24-et csak Budapesten őriznek, 26 pedig mindkét helyen megtalálható.²⁶ 50-et Valjavec írt, 21-gyel pedig Mályusz gyarapította kapcsolatukat. Valjavec levelei (a külföldi útjai idején postára adott néhány levelezőlaptól eltekintve) többnyire fejléces intézeti papíron²⁷, gépelt formában íródtak, Mályusz válaszai egyetlen kivétellel (Budapest, 1943. II. 21., amely gépelt) kézírással, a hivatalos egyetemi emblémával ellátott levélpapírok mellőzésével készültek. A levélváltásaik során egymás megszólításában alkalmazott formulák változásai csupán felszínes rápillantásra tűnhetnek a kezdeti kimért és távolságtartó viszony érdemi módosulásaként. Levelezésük a külső, formai jegyeket tekintve mindvégig korrekt hivatalossággal kezelt, tiszteletteljes és a szokásos levélbeli formalitásokat alkalmazva barátságos hangvételű volt, ám kötöttségektől mentes, baráti hangúvá sohasem oldódott. Ennek megfelelően tegeződésről még kapcsolatuk kései, a személyes találkozások oldottabb beszélgetéseit követő szakaszában sem lehetett szó. Ez ellen nem csupán ideológiai alapállásuk kibékíthetetlen ellentéte, s még csak nem is (az egyébként nem túl jelentős) különbség, vagy a kettejük között végig kiérezhető (bár Valjavec által a gyors

²⁶ Münchenben: Nr. 2., 4., 8., 11., 13., 15., 18., 21., 25., 32., 35., 39., 43., 45., 47., 48., 55., 57., 62., 63., 70.; Budapesten: Nr. 14., 17., 19., 20, 22., 23., 24., 26., 27., 28., 30., 37., 38., 40., 42., 50., 51., 52., 53., 54., 60., 67., 68., 69.; mindkét helyen: Nr. 1., 3., 5., 6., 7., 9., 10., 12., 16., 29., 31., 33., 34., 36., 41., 44., 46., 49., 56., 58., 59., 61., 64., 65., 66., 71. [A leveleket e sorok írója sajtó alá rendezte, megjelenésük a Levéltári Közleményekben folyamatban van. A közölt számozás az említett forrásközlemény alapján feloldható. Az itt idézett, eredetileg német nyelvű levelek fordítása tőlem. A magyar nyelvű levelek az eredeti helyesírást követve kerültek beillesztésre. — O.L.]

²⁷ A levélpapírok felirata: „Südostinstitut München”, ill. olykor „Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut Berlin”. Utóbbi azt követően fordul elő, hogy Valjavec a berlini Friedrich-Wilhelm-Universität keretei közt működő Auslandswissenschaftliche Fakultät kiszolgálását ellátó, 1940-ben szervezett intézetben oktatóként másodállást vállalt. A Südost-Forschungen szerkesztőjeként folytatott levélváltásaiban az utóbbi intézet feltüntetése azzal indokolható, hogy a folyóirat 1940-től a müncheni és berlini intézetek közös kiadásában jelent meg.

hierarchiai emelkedéssel legalábbis rang tekintetében gyorsan leküzdött) tekintélybeli különbség szólt, sokkal inkább az, hogy udvarias körmondatok közé rejtve lényegi mondanivalójukat, kevésbé sebezhetőnek érezték magukat. A barátságos formalitásokat lehántva, ez feltétlen egyfajta látens feszültséget és fürkésző bizalmatlanságot jelez. Mályusz korai, németül fogalmazott leveleiben a kezdeti fenntartásait érzelemmentes semlegességgel leplező „Lieber Herr Kollege” formát alkalmazta partnere megszólításakor, majd éppúgy ennek magyar variánsát a (még említendő) nyelvváltást követően. Az épp Budapesten tartózkodó, s személyes megismerkedésüket indítványozó Valjavec irányába tett — némiképp motívátlan — gesztusként értelmezhető, hogy 1937 őszétől megjelenik a valós tartalommal nem rendelkező „Kedves Barátom” használata. A Valjavec által írott levelek következetesen használt címzésformulája (Sehr verehrter / Hochverehrter Herr Professor) megmaradt egész 1940-ig, amikor is — habilitálván — immár ő is megengedhette magának, hogy a Mályusz által már évek óta alkalmazott (s persze üres) formának megfelelően maga is „Lieber / Sehr verehrter Freund”-dal kezdje leveleit. Addig azonban még az egyébként semleges „Herr Kollege” használatát is mellőzte. Végezetül — többször is említett — ambivalens viszonyuknak egy újabb síkon is szemléltethetővé tételére nyújt lehetőséget a levélváltások nyelvének áttekintése. Valjavec a hivatalos jellegű kapcsolatfelvétel követelményeinek megfelelően, s szemmel tartva a német tudomány, valamint a „Reich” politikai presztízs-szempontjait, konzekvensen németül intézte a Südost-Institut általa koordinált külföldi kontaktusainak ügyvitelét. A többi délkelet-európai partner mellett érvényes volt ez a Mályusszal kialakított és fenntartott korrespondencia esetében is.²⁸ Mályusz a nemzetközi kapcsolattartás normáinak megfelelően, s hazája adottságait figyelmen kívül nem hagyható előzékenységgel, leveleit kezdetben nem anyanyelvén fogalmazta²⁹, idővel azonban mind fokozottabb súlyt fektetett arra, hogy a magyar nyelv tudatos használatával ne csupán a fiatal kollégája által képviselt (és számára már az első levél fogadásakor is nyilvánvaló) offenzív német történetírói irányzat számára tegye egyértelművé tudósi öntudatát, de mint elkötelezetten nacionalista „magyar ember” is éreztesse partnerével a büszke német öntudat — esetleg irányába is demonstrálni akart — fegyverének teljes hatástalanságát. Sem tudósként sem magyarként nem érezte magát alacsonyabb rendűnek a német kultúrfölény propagálására (két világháború közti) munkásságát felépítő müncheni kollégája irányzata előtt, így az ezt külsőségeiben is demonstrálni akaró következetes nyelvhasználat alól 1937 nyarától (Visegrád, 1937. VII. 5.) már nem is tett kivételt. Az így előállott sajátos helyzet következménye volt, hogy bár mindketten otthon érezték magukat egymás anyanyelvében, a korrespondencia mindvégig párhuzamosan kétnyelvű maradt.

* * *

²⁸ Kivételt mindössze két magyar nyelven írott Valjavec-levél képez (Kistarcsa, 1938. VIII. 27., ill. München, 1942. III. 14.), mindkétyszer olyan szituációban, amikor a még pályája elején járó szerkesztő-kutató valamilyen kéréssel fordul a már tekintélyes magyar tudóshoz (személyes találkozás, ill. egy a müncheni lap számára stratégiai fontosságú Mályusz-tanulmány ügye kapcsán), az alaphelyzet tehát eleve az ő oldaláról igényel a megszokott udvarias hangnemen is túlmenő gesztust.

²⁹ A kapcsolat korai szakaszának németül írott levelei: Budapest, 1935. XI. 11., 1935. XII. 13., 1936. IX. 3., 1937. II. 9.

A bizalmatlan kezdetek

A két tudós levelezése Valjavec 1935. októberi megkeresésével vette kezdetét. A müncheni szerkesztő tömör és hivatalos hangvételű sorok formájában tájékoztatta magyar kollégáját, hogy „a müncheni egyetem mellett működő Südost-Institut elhatározta, hogy a délkeleti németiség kutatására évkönyvet jelentet meg, mely egyebek mellett a német-magyar kapcsolatok tudományos vizsgálatával is foglalkozni kíván.” Közreműködése által kinyilvánított támogatását kérte a vállalkozás elindításához, továbbá forma és terjedelem tekintetében szabad kezett biztosított neki egy elkészítendő tanulmány számára.³⁰ Témát is azonnal javasolt, amennyiben kinyilvánította, hogy „különösen szívesen fogadnánk pl. egy olyan tanulmányt, amely a magyarországi polgárság történetével foglalkozna.” A kapcsolatfelvétel kezdeményezésekor Valjavec természetesen magyar kollégája aktuális érdeklődési köréhez igazította a — szándékai szerint — tartós együttműködés kiindulópontjául választott tanulmány profilját: a 20-as 30-as években született társadalomtörténeti tanulmányai közül Mályusz többet is a polgárságnak szentelt.³¹

Mályusz kifejezetten tartózkodóan fogadta Valjavec közeledését. Erre nem csupán az utal, hogy mindössze néhány soros levelezőlapon tudatta vele, más irányú elfoglaltsága miatt nem tud eleget tenni a felkérésnek³², de az is, milyen körülményes óvatossággal látott hozzá (előre elhatározottan visszautasító) válaszána elkészítéséhez. Az MTA Kézirattárában őrzött Mályusz-hagyatékban megtalálható Valjavec 1935. X. 5-i levele, melynek hátuljára a magyar történész rögtön az elolvasása után felskiccelte elkészítendő válaszána alapmotívumait. „Udvarias (de nem túludvarias) befejezés”- írta a végére, melyből érezhető a Münchenből érkezett felkéréssel szemben táplált fenntartása. E fenntartás a német népiségtudomány orgánumainak rendszeres figyelemmel követéséből eredeztethető. Mályusz a Südostdeutsche Forschungen-beli publikálásra invitálástól függetlenül is kapcsolatba került már a müncheni lap célkitűzéseivel rokon szellemiségű kutatások eredményeivel, s noha saját település- és népiségtörténeti vizsgálatai irigylésre méltó paraleljeként, s egyben iniciatívájaként csodálattal nézett teljesítményeire és összehangolt szervezetére, azért már a 20-as 30-as évek fordulójától fokozott aggodalommal kísérte a németiség ezen németországi ill. magyarországi népiségtudományi folyóiratainak szerepét, hangnemét, célkitűzéseit, s az ezekkel szemben táplált elutasító véleményének — tanulmányok és recenziók formájában — többször hangot is adott.³³

A félreérthetetlen elutasítás csupán egyetlen, a kötelező jómodor által diktált gesztusértékű utalás formájában hagyta nyitva az utat egy esetleges későbbi együttműködés előtt. Válaszában Valjavec, a tántoríthatatlan szerkesztő legfőbb ismérvét példázva, ezt a lehetőséget ragadta meg, amikor örömét fejezte ki magyar

³⁰ Valjavec–Mályusz. München, 1935. X. 5.

³¹ Vö. Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XX. Bd. (1927), 356–407. (Klny. Stuttgart, 1927.), Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. In: Protestáns Szemle 36. (1927), 3.sz., 142–146. (Klny. Budapest, 1927.), A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I. évf. Budapest, 1931. 225–282. (Klny. Budapest, 1931., 58.)

³² Mályusz–Valjavec. Budapest, 1935. XI. 11.

³³ Vö. 18. jegyzet

kollégája nyitott hozzáállása kapcsán.³⁴ Érezvén azonban a bizalmatlanság légkörére alapozott kapcsolat kilátástalanságát, ezúttal bővebb formában igyekezett eloszlatni a kizárólag a németiségre korlátozódó tematika egyoldalúsága által előidézett aggályokat: „Természetes, hogy 'Südostdeutsche Forschungen'-ünknek erőteljesen kell foglalkoznia olyan kérdésekkel, mint kulturális kapcsolatok ill. külhoni németiség. Én magam azonban kifejezetten azon fázodom, hogy e kérdéskörök mindezt figyelembe véve se jussanak kizárólagos érvényre. Semmi sem lenne kívánatosabb, minthogy az idő múltával valamennyi számottevő kutatási irányzat és azok képviselői a 'Südostdeutsche Forschungen'-ben találják egymásnak. Természetesen ehhez mindenképp előtérbe kell tenni a nem német kutatók támogatása szükséges, annak ellenére, hogy kezdetben ez talán bizonyos ellenérzést vált ki.” Későbbi munkásságának ismeretében nincs is okunk kételkedni abban, hogy ezt valóban őszintén nyilatkozta: Valjavec 1935 őszén azzal a feladattal került az intézethez, hogy megalapozza ill. koordinálja a dél és délkeleti német népiség kutatását végző intézmény publikációs tevékenységét. A kezdeti irányvonal, miként azt a következő évben elindított periodika eredeti címe (*Südostdeutsche Forschungen*) is kifejezi, a dél-délkeleti németiségre kutatására orientálódott. Ezt a tematikát bővítette idővel Valjavec oly módon, hogy hangsúlyozottan a délkeleti régió más népeinek és kultúráinak vizsgálata irányába próbálta terelni a publikálásra felkért munkatársakat. E koncepció lassú térnyerésének bizonyítékai a lap első éveitől a szerkesztő által rendszeresen beillesztett — saját tollából származó — írások, kezdve az első évfolyamhoz először helyett készített programadó tanulmányától egész a 40-es évek elején megjelent, a kutatási terület bővített profilját, s földrajzi értelemben is vett tágítását megfogalmazó munkabeszámolóig.³⁵ A szerkesztőnek a térség felé nyitott szemléletmódját bizonyítja a közreműködői gárda összetétele is. Valjavec már az első évfolyam esetében (ha bizonyos ellentmondásokkal is) hangsúlyt fektetett arra, hogy ne csak német történészek német szellemiségű irányvonala, hanem nemzetközi szaktekintélyek bevonása is erősítse a lap elfogadtatását. Ennek megfelelően valóságos főnyeremény volt román részről Nicolae Iorga, magyar oldalról pedig Szekfű Gyula megnyerése, mint ahogy az elfogulatlan nemzetközi jelleg csalóka látszatát kölcsönözte az is, hogy Magyarországot 7 (persze nagyon különböző minőségű, s többnyire völkisch szemléletű) tanulmány képviselte: Szekfű mellett Huss Richárd, Moór Elemér, Bonomi Jenő, Loschdorfer Anna, Weidlein János és Faulstich Eged munkái.³⁶

³⁴ Valjavec-Mályusz. München, 1935. XI. 18.

³⁵ Vö.: Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 1–14.; *Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand*. In: *Südost-Forschungen* 6 (1941), 1–37.; *Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten*. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 1–8.

³⁶ Szekfű tanulmányához vö. 47. jegyzet, Faulstichéhoz vö. 44. jegyzet, Husséhoz vö. 117. jegyzet, a többi munka: *Elemér Moór*: Die genitivischen Ortsnamen des heanzischen Sprachgebietes und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte Westungarns. 160–173.; *Eugen v. Bonomi*: Die Sage vom wilden Jäger und von der wilden Jagd in der Umgebung von Ofen (Ungarn). 275–286.; *Anna Loschdorfer*: Dorfgemeinschaften und Volksliedpflege im Bakonyerwald. 223–274.; *Johann Weidlein*: Die völkischen Verhältnisse in der Schwäbischen Türkei im 18. Jahrhundert. 60–78. [Mind In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936).]

A nemzetközi legitimáció hangsúlyozása mellett Mályusz megnyerésének másik ésszerű módjaként az kínálkozott, ha olyan témakör kidolgozására nyújt számára a lap lehetőséget, mely aktuális polémiái egyikének a széles tudományos nyilvánosság elé kerülésével kecsegteti. S Valjavec másodjára valóban e tekintetben is csábító kérdéskörrel állott elő: „Amennyiben Ön egyszer úgy gondolná, hogy pl. Szekfünek a 'tolerancia és magyarországi puritanizmus'³⁷ kérdéskörében kifejtett nézeteivel egy tanulmányban kívánna foglalkozni, úgy lapunk természetesen készséggel áll rendelkezésére.”³⁸ A korábbi levelében felvetett témához képest e mostani javaslata a 30-as évek közepén Mályuszt leginkább foglalkoztató problémára tapintott. Kollégájának a két világháború közti magyar történettudomány reprezentatív szintézise³⁹ ellenében e tekintetben megfogalmazott nézetei ugyanis a magyar történész-társadalmon belül igen élénk hullámokat kavartak, s újabb frontját nyitották meg az említett szintézis társszerzőjével évek óta folytatott párbajának: a Mályusz és Szekfü között fennálló — több szálon futó — vitának egyik szeletét képezte a kettejük eltérő barokk-felfogásán alapuló diskusszió. A „Magyar Történet” Szekfü által írt részeinek legvitatottabb területét a 18. század új szellemű „átértékelése” jelentette. A dualizmus korának nemzeti-romantikus történetírói iskolája révén széles körben elterjedt nézet, mely a török kiűzését követő évszázadot hanyatló és egyenesen nemzetietlen időszakként állította be, most, a Trianon utáni Magyarország kényszerű módon változó megítélésében, Szekfü tollán a hazai barokk kibontakozását hozó, virágzó, idilli korszakká magasztosult. A dühödt támadásokra Szekfü a kedélyeket tovább borzoló vitairatokkal válaszolt, amelyben immár a felvilágosodás és a vallási türelem kérdésköre is előkerül, ily módon bekapcsolva a vitába egy újabb, s tartósnak bizonyuló szálát, a katolikus és protestáns történetírók ellentétét. (Többen — így a Mályusz-tanítvány H. Balázs Éva — ebben látják kettejük kibékíthetetlen ellenérzésének egyik legfontosabb okát.) A tolerancia kérdéskörében kibontakozó vitával kapcsolatban Valjavec is képből volt, ezért kínált terepet Mályusz számára riválisa nézeteinek cáfolatára, arra számítva, hogy frissen életre hívott folyóirata két vezető magyar történész polémiáján izmosodhat.

Ezt a harcot azonban Mályusz nem külföldi orgánumban kívánta megvívni. A közte és Szekfü Gyula között fennálló kibékíthetetlen ellentét nem szolgálhatott alapul ahhoz, hogy a magyar történettudomány belső harcainak a külföld (ráadásul épp a sokat támadott völksch-tudományosság) elé tárásával a hazai történetírás és hivatalos történeti ideológia kifelé megbonthatatlanak demonstrálni kívánt egységfrontja valamely belső rivalizálás okán törést szenvedjen. Ennek súlyos felelősségét Mályusz nem vállalhatta fel, s ez — nemzeti elkötelezettségét ismerve — nem pusztán a politikai konszenzushoz való kényszerű illeszkedés, hanem lel-

³⁷ A szóban forgó tanulmány: A vallási türelem és a hazai puritanizmus. In: *Theológia*, 1935., 303–314. Szekfü ezen tanulmányát csakúgy, mint másik, vitairatnak szánt cikkét (*Az erdélyi tolerancia körül*. In: *Katolikus Szemle*, 1934. november, 662–668.) a „Magyar Történet” (vö. 39. jegyzet) számára készített saját fejezeteinek védelmében írta. Valjavec a közismerten ellenvéleményét hangoztató Mályusz számára egy a *Südstdeutsche Forschungen* hasábjain lefolytatandó polémia reményében kínálta fel Szekfü megtámadásának lehetőségét.

³⁸ Valjavec–Mályusz. München, 1935. XI. 18.

³⁹ *Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar Történet*. I–VII. Budapest, 1928–1934.

kiismeretéből fakadó erkölcsi parancs volt. Ennek megfelelően, bár rendkívül udvarias köntösbe öltöztetve, visszautasította az igazán csábító lehetőséget: „Ügyszintén hálásan köszönöm Önnek a 'Südostdeutsche Forschungen'-t illető információkat és szívélyességét, mellyel lapját rendelkezésemre bocsátotta. Ám azt gondolom, hogy a szóban forgó téma (tolerancia és magyarországi puritanizmus) az Ön olvasóit nem igazán érdekelné. Túl sok körülményt kellene tisztázni, ismételni, hogy érthetővé váljon, melyek Szekfű nézetei és melyek a sajátjaim, ami a témában járatlanok számára unalmas volna.”⁴⁰ Támogatásáról biztosította viszont Valjavec felvetését a Südostdeutsche Forschungen és a Századok⁴¹, mint történész-folyóiratok cserekapcsolatba lépésének lehetőségéről, valamint segítségét ígérte ahhoz is, hogy tanítványainak disszertációit⁴² a müncheni intézet és lapja rendszeresen megkapja, s ily módon recenzálhassa.

1936. VII. 28-án kelt levelében Valjavec már a Südostdeutsche Forschungen első megjelent — s időközben postázott — számának⁴³ fogadtatásával kapcsolatban próbált tapogatózni. Maga is tisztában volt azzal, hogy kollégája, s egyáltalán a hivatalos magyar történettudomány számára elfogadhatatlan irányvonal és hangnem is helyet kapott az értékmérőnek is tekinthető indító számban, ezért szükségét érezte, hogy a várható támadások élet békülékeny soraival jóelőre tompíthassa. „Egészen bizonyosan akad benne olyasmi — vallotta be a nyitó évfolyammal kapcsolatban —, amelynek eltérő megítélése lehet. Mégis töretlenül remélem, hogy az efféléket idővel sikerül majd jobban kiszűrni.” Valjavec itt Dr. Aegidius Faulstich megkérdőjelezhető tudományos értékű „rassenbiologisch” szemléletű értekezésére gondol⁴⁴, amellyel kapcsolatban fogalmazásmódja (legalábbis Mályusz felé) az elhatárolódás bátortalan kísérletére enged következtetni.

⁴⁰ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1935. XII. 13. A remélt vitairat helyett a Südost-Institut könyvtára csupán a Budapesti Szemlében megjelentetett négyrészes Mályusz-állásfoglalás különnyomatával gazdagodhatott, melyet a magyar történész 1936. IX. 3-i leveléhez mellékel. Vö. *Mályusz Elemér: Magyar renaissance, magyar barokk*. In: Budapesti Szemle, 1936., 241. kötet, 703. szám, 159–179.; 704. szám, 293–318.; 242. kötet, 705. szám, 86–104.; 706. szám, 154–174.

⁴¹ A Századok a Magyar Történelmi Társulat 1867 júliusa óta megjelenő közlönye, a magyar történettudomány legtekintélyesebb, megszakítás nélkül fennálló folyóirata. Az eltelt majd másfél évszázad alatt tartalmában, formájában, terjedelmében és felfogásában sokat változott, de mindvégig a magyar történetírás központi orgánuma maradt. Korszakunkban (1913-tól), épp harminc éven keresztül, Domanovszky Sándor szerkesztette a folyóiratot, hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőtársaként maga mellett tudva Hajnal Istvánt, Mályusz Elemért, ill. Wellmann Imrét. Vö.: A Századok repertóriumja 1867–1975. Szerk. Pamlényi Ervin. Budapest, 1987.

⁴² Mályusz tanítványainak munkái is a budapesti egyetem által gondozott „A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai” című sorozatban jelentek meg, majd a 30-as évek legvégétől a Mályusz által életre hívott „Település- és Népiségtörténeti Értekezések” sorában.

⁴³ Südostdeutsche Forschungen 1. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München von Fritz Valjavec. München: Verlag Max Schick, 1936.

⁴⁴ Deutsche und Nichtdeutsche in der Schwäbischen Türkei. Studie über die Voraussetzungen und Grundlagen der biologischen Überlegenheit der Deutschen gegenüber den Nichtdeutschen in den Komitaten Baranya, Tolnau und Somogy (Ungarn). In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 286–295. A cikk szerzője orvos volt Németboly községben, s emellett prominens tagja a Franz Anton Basch körül a magyarországi németiség radikális gondolkodású elemeit tömörítő Volksdeutsche Kameradschaftnak.

Ennek azért kell jelentőséget tulajdonítanunk, mert azt bizonyítja, hogy 1935/36 fordulóján a német történettudomány nemzetiszocialista gleichschaltolása még nem volt befejezett folyamatnak tekinthető. Friedrich Meinecke-t már menesztették a *Historische Zeitschrift* éléről, hogy helyére (az egyébként meg nem kérdésjelezett szakmai kompetenciájú) Karl Alexander von Müller⁴⁵ kerüljön, s a „céh” kulcspozícióiba is megbízható „szakemberek” emelkedtek, ily módon a történész-szakma Németországon belüli ellenállása lassan jelentéktelenné vált, ám a külföld irányába még ekkor is fontos volt fenntartani a nemzetközi szakmai normák tiszteletben tartásának látszatát. E nélkül egy a tudományos életben nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésével megkapaszkodni kívánó történész-organum nem léphetett fel siker reményében. Ahhoz, hogy ez az akadály is elháruljon a megújult, agresszív történelemszemlélet útjából, s immár a külföld tudományos értéktételének rosszállása is figyelmen kívül hagyható, szekunder tényezővé válik, még némi időre, az új történész-generáció megizmosodására és a „Reich” további politikai sikereire volt szükség.⁴⁶

A *Südostdeutsche Forschungen* 7 magyarországi (ám nem feltétlen magyar) szerzőt — köztük az imént említett Faulstich Egyedet — is felvonultató első évfolyamának túlnyomórészt völkisch szemléletű tanulmányai még Valjavec kritikusan mérlegelése szerint sem gyakorolhattak túl nagy vonzerőt a közreműködésre felkért Mályuszra. Ezért a lap jövődő irányvonalának ígért letisztulása mellett további eszközök bevetése is szükségesnek mutatkozott. Természetesen egy magyar tudós számára jó ajánlólevélnek bizonyult a völkisch tudományosság sorából hangsúlyozottan kilógó Szekfű Gyula megjelenése a munkatársak listáján⁴⁷, Mályusz esetleges kételyeinek eloszlatására azonban még hatékonyabb módszernek látszott, ha az ő saját tudományos eredményeinek recepciója kapcsán azok pozitív megítéléséről biztosítják. Valjavec ezt a kártyát is kijátszotta még ugyanezen levelében.⁴⁸ Igen tanulságosnak nevezte kollégája csak röviddel azelőtt megjelent fejtegetését a korai magyar királyság jellegéről⁴⁹, s egyúttal csalódásának adott hangot a neves középkorász, Váczy Péter vonatkozó vizsgálataira kapcsán.⁵⁰ E módszer, vagyis a közismerten egymással ellentétes nézeteket valló szakmai riválisok kijátszásán alapuló megosztó taktika, ez alkalommal is méltán sorolható azon —

⁴⁵ Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a *Südostdeutsche Monatshefte* társkiadója, 1935–1945 között a *Historische Zeitschrift* kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni Südost-Institut vezetője, innen emelkedik a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). 1945-ben kényszerszabadságolva, emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–66).

⁴⁶ E folyamat korabeli magyarországi megítéléséhez lásd a szellemtörténeti irányhoz tartozó *Deér József*nek a Századok utolsó még nem marxista befolyású évfolyamában megjelent tanulmányát: A német nemzetiszocialista történetírás. In: Századok 81 (1947), 152–177., különösen 158–162 és 167–170.

⁴⁷ *Szekfű Gyula*: Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 16–26.

⁴⁸ Valjavec–Mályusz. München, 1936. VII. 28.

⁴⁹ *Mályusz Elemér*: A karizmatikus királyság. In: *Társadalomtudomány*. 14 (1934), 3.szám, 153–178. (Klny. Budapest, 1934.)

⁵⁰ *Váczy Péter*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. [Váczy Péter (1904–1994) történész. Kutatási területe a középkori magyar és egyetemes történet. A Hóman B.–Szekfű Gy.–Kerényi K. szerkesztésében megjelent Egyetemes történet középkor-kötetének (1936) szerzője.]

eszközökben nem válogató — szerkesztői húzások közé, melyek alkalmazásáról a Szekfű-Mályusz vita ügyes kihasználása tekintetében már szó esett. Ez esetben azonban bizonyos erkölcsi gátlások leküzdésére is szüksége volt Valjavecnek. Váczyval ugyanis még ifjúkori barátság fűzte össze őket, ráadásul a szóban forgó munkát épp maga recenzálta az elmúlt évben, méghozzá igen pozitív hangnemben.⁵¹ 1935. VI. 20-án kelt meleg hangú levelében Váczy köszönetet is mondott Valjavecnek „szép kritikájáért”, mellyel könyvét fogadta. Az említett pozitív értékeléséhez képest most más hangot üt meg Valjavec, melynek hitele annál is inkább megkérdőjelezhető, minthogy — Váczyval váltott 1934–35-ös levelek tanúsága szerint — a közvetlenül sajtó alá rendezés előtt álló kötet gyöngé német-szerű eredeti variánsát Váczy épp németajkú barátja „gondos kezelésére” bízta. A kiadásra váró kötet tehát Valjavec kezén is átment. Az átolvasás és a némettelen „hibák kigyomlálása” az ekkor még müncheni egyetemista sok idejét és energiáját kötötte le, amiért is magyar barátja nem győzött köszönetet mondani.⁵² Az immáron egy müncheni tudományos folyóirat szerkesztői pozíciójából Váczy könyvére tett denunciáló megjegyzés bizonyosan nem volt mentes a lapban való közreműködésre megnyerni kívánt Mályusz irányába tett hátsó — ha tetszik, „udvarló” — szándéktól. Nehezen tételezhetjük fel ugyanis Valjavecről, hogy ő, aki magyarországi előélete, kiterjedt kapcsolatrendszere, s a magyar történelem-szakmát megosztó belső törésvonalak ismerete folytán pontos képpel rendelkezett Mályusz történetiskolai koncepciójának hazai fogadtatásáról, épp a Mályusz és középkorász kollégája közötti polémiáról ne értesült volna.⁵³

E konfliktusban (még ha csupán a levéltitok keretei között is) vállalt állásfoglalása Valjavecet nem akadályozta meg abban, hogy Váczy Péterrel a megszo-kott udvariassági formulákon túlmenő, baráti viszonyt tartson fenn. Sőt annak idején épp Váczytól szerzett tudomást Mályusznak a német népiségtörténeti kutatások és Valjavec *Kultureinfluß-előtanulmányának* első fejezete⁵⁴ ellen intézett kirohanásáról: magyar barátja hozzá intézett 1934. IV. 24-i levelében egy oldalon keresztül idézi Mályusz „Három folyóirat”-cikkének⁵⁵ a fiatal müncheni kutatóra vonatkozó állításait, köztük azt, mely szerint a magyar-német tudományos együttműködésnek az a fajta egyoldalúság áll útjában „amelynek Valjavec oly leplezetlenül ad kifejezést”. Mindeközben Váczy nem mulasztja el Mályuszt „a piszkálódás nagymestere”-nek nevezni (lásd *uo.*), s e sommás megállapításból Valjavec már a

⁵¹ In: *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums / Deutsche Akademie*. 1935., 134–135. (Magyarországi ismertetés: *Holub József*, *Századok* 72 (1938), 209–217.)

⁵² *Vö. pl. Váczy–Valjavec*. Budapest, 1934. I. 24.

⁵³ Váczy a *Budapesti Szemle* 1931-es évfolyamában [233.szám, 53–82.] cikket közölt „A helytörténeti kutatás problémái” címmel, amelyben támadja Mályusz nagyszabású helytörténetírási programját. A pozitivisták hagyományokhoz való visszatéréssel vádolja meg, s a kérdésfelvetések kapcsán figyelmébe ajánlja, hogy a helytörténetnél mindig magasabb rendű az általános történet. Válaszában Mályusz, melyet Váczy tanulmányának recenziójaként közölt [In: *Századok* 66 (1932), 103–109.], a pozitivisták politikacentrikusságával szemben a helytörténet-kutatás gazdaság- és társadalomtörténeti orientációját emeli ki. (*Vö. Erős*, 99.)

⁵⁴ *Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* 5 (1933), 5–22., 6 (1934), 35–77., *Neue Heimatblätter* 1 (1935/36), 8–22., 126–140.

⁵⁵ *Vö.* 18. jegyzet

Mályusszal való kontaktus-teremtése előtt fontos következtetéseket vonhatott le. Váczyval való kapcsolatuk természetét bizonyítja továbbá a magyar középkorász közvetlen, szinte huncutkodó szóhasználata. Megjegyzései, pl. a magyar történészszakma doyenjéről („Angyal papa”), ill. kollégája, Iványi Béla munkatempójáról („közismert dolog, hogy egy recenzió megírásához is neki a Szentlélek közbelépésére van szüksége”)⁵⁶, valamint a kései leveleikben felbukkanó tegeződés, amit Valjavec csak igen közeli (elsősorban a Kameradschaft révén, pl. Basch-sal⁵⁷ fenn tartott) magyarországi kapcsolataiban használt, mind-mind e közeli viszonyra utalnak. Ezt a kapcsolatot ítélte Valjavec feláldozhatónak azon cél érdekében, hogy a tekintélyes, de közismerten rebellis Mályusz aktív közreműködését megnyerje a Südostdeutsche Forschungen számára.

A Mályusz irányába tett gesztusok közé tartozik a fiatal müncheni kutató doktori disszertációjának⁵⁸ baráti megküldése is. A nyomdát csak épp elhagyott munkát Valjavec régóta ápolt politikai kapcsolatrendszere (Magyarország esetében Basch és köre) mellett csupán a tudományos élet területén kiemelkedően fontosnak ítélt, vagy megnyerni kívánt személyiségek számára juttatta el ilyen közvetlen módon. A könyv esetében a visszajelzések többnyire pozitívak voltak. Mályusz is meleg hangon méltatja azt: „Szívből gratulálok a Windisch-monográfiához. Igazán szép és alapos munka és a felvilágosodás történetének értékes adaléka; a könyv csúcsteljesítmény és remélhetőleg ösztönzően hat a magyar kutatókra.”⁵⁹ Még a Valjavecvel, Mályuszhoz hasonlóan, kiterjedt levelezésben álló Szekfű Gyula is állandó szakmai riválisával — ezúttal — megegyező véleményt alkotott a kötet kapcsán. „A Windisch-könyv rendkívül érdekes, fontos anyagot hoz, — erre azonban bármelyik szorgalmas kutató képes. Ön azonban mesterművet alkotott az anyagból, amely hasonló munkákkal összevetve módszertanilag egyenest iskolapéldaként és mintaként szolgálhat. [...] Windisch-könyve valamennyi kutatónak népi vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül elfogadható, legfeljebb az eredmény értékelése kapcsán lehetnek eltérő nézetek.”⁶⁰

Valjavec Windisch-monográfiája azonban korántsem talált ilyen egyöntetűen pozitív magyarországi fogadtatásra. A további elismerő vélemények⁶¹ mellett fájdalmas kritikák is napvilágot láttak, melyek közül különösen Pukánszky Béla elmarasztaló recenziója a mérvadó magyar történész-folyóiratban⁶² érintette Val-

⁵⁶ Váczy–Valjavec. Budapest, 1934. VI. 22.

⁵⁷ Franz Anton Basch (1901–1946) a magyarországi németiség Bleyer halála után radikalizálódó szárnyának vezéralakja, majd a nemzetiszocialista alapokon nyugvó népcsoport-szervezet (Volksbund) vezetője. A II. világháborút követően népbírói ítélet alapján kivégezték. Valjavec és Basch kapcsolatához lásd Tilkovszky (1993), különösen 602–603.

⁵⁸ Fritz Valjavec: Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München/Budapest, 1936. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 11. / Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter; III.) A munka Valjavecnek a müncheni egyetemen K. A. von Müllernél — az eredetileg még Bleyertől kapott témáról — készített doktori értekezése.

⁵⁹ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.

⁶⁰ Szekfű–Valjavec. Budapest, 1936. VII. 2., kiadva: Nehring (1991), 28–29.

⁶¹ Vö. Neue Heimatblätter 2 (1937), 294–295., Anton Tafferner tollából.

⁶² Vö. Századok 71 (1937), 354–356.

javecet érzékenyen. Pukánszky a kor egyik legelismertebb magyar germanistája⁶³, a magyarországi németiség írásbelisége és a magyar-német művelődési kapcsolatok témájában Bleyer örököse. Saját kutatásai, s a területen úttörő jelentőségű szintetizáló kísérletei⁶⁴ során maga is elmélyült a felvilágosodás korabeli magyarországi német kultúra területén, s (szintén pozsonyi származású lévén) jól ismerte a 18. század végi pozsonyi polgármester és kultúra-szervező Windisch életművét, így érdemi kritikáját adhatta Valjavec vizsgálatainak. A hangsúlyozottan objektivitásra törekvő, s a fiatal német kolléga iránt csöppet sem ellenséges kritika („Szerző lelkiismeretes, gondos kutatómunkája, kritikai érzéke, mellyel legaprólékosabb adatának hitelességét is ellenőrzi, elismerést érdemel.”⁶⁵) végkicsengését tekintve mégis kedvezőtlen, s a disszertáció magyarországi recepciójának egy másik, a hazai német népiségtudományi körök — Tafferner recenziójából követhető — megítélésétől alapvetően különböző szegmensét testesítette meg. A tartalmi felépítést, a kronológiai szabadságot, s a jegyzetelést illető — tulajdonképp apróbb — inkonzekvenciák lajstromba vétele után ugyanis a bírálat második fele — az egyetlen komoly kifogás kapcsán — valójában a két szemléletmód közötti lényegi differencia körüljárására összpontosít. Pukánszky nevezetesen az ellen emeli fel szavát, hogy Windischt, a 18. század végi „hungarus”-közösségtudat és a — korszakban még ki sem alakult — nacionalizmussal szemben az állampatriotizmus „egyik legjellegzetesebb képviselőjét” Valjavec aktuálpolitikától átitatott megközelítése mint „süostdeutsch Bürger”-t és a német művelődés „előőrsét” állítja elénk. A „der aufgeklärte Ungar”-fogalom és a „vaterländisch”-jelző értelmezése során Pukánszky cáfolja az ifjú pályatárs és a háttérben álló német népiségtudomány által sugallt teóriát, miszerint a történeti magyar állam németisége (a korábban bevett Deutsch-Ungartum helyett immáron Süostdeutschtum-ként aktualizálva) német nyelvű kultúrája által az össznémetiség ügyét szolgálta volna. A recenzens véleménye szerint az, hogy a hazai németiség — s személy szerint Windisch — ha nem is magyarnak, de a magyar haza polgárának érezte magát, közelebb áll „a történelmi igazsághoz, mint ha ‘süostdeutsch’ térbe állítjuk a pozsonyi polgármestert és ösztönszerűen felismertetjük vele, hogy a német ‘Volksboden’ szélén mit kellett tennie!”⁶⁶ A Valjavec által kegyeletesen néhai mentora, Bleyer Jakab emlékének ajánlott disszertáció bírálatát költői kérdés zárja: „... vajjon mit szólna Bleyer Jakab — aki rendíthetetlenül hitt a magyarországi németiség sajátos szellemiségében és kulturális küldetésében — a ‘süostdeutsch’-á stilizált Windisch Károly Gottliebhez?”⁶⁷

A nehezen megkérdőjelezhető tekintély szakmai véleménye, valamint az a tény, hogy megnyilatkozásai során Pukánszky hangsúlyozottan távolságot tartott a berendezkedő új németországi kurzus politikai jelszavaitól csúgy, mint a ma-

⁶³ Pukánszky életművéhez lásd: *Lajos Némedi*: Béla Pukánszky (1895–1950). In: *Arbeiten zur deutschen Philologie I* (1965), 9–28. (Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Kossuth-Lajos-Universität Debrecen.)

⁶⁴ Vö. *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926., ill. uő.: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*. Münster, 1931.

⁶⁵ Vö. Pukánszky recenziója, 354.

⁶⁶ i.m. 356.

⁶⁷ Uo.

gyarországi fiatal német értelmiség ennek hatása alá került minoritásától (azaz a Volksdeutsche Kameradschaft prominens személyiségeitől, ill. a magyarországi német tudományosság ehhez közelálló tagjaitól), Valjavecet olyan stratégia választására ösztönözte, melynek követésével hangsúlyozhatta, hogy munkálkodását a magyar tudományosság politikai szempontoktól vezérelve utasítja el, s ezzel magát mintegy a magyarországi német népkutatás mártírjává tehetette. Ellenfele szakmai kompetenciájának elvitathatatlansága, ugyanakkor önnön tudományos súlyának önkritikus mérlegelése során fel kellett ismernie, hogy csak a saját maga által választott párbajnem kierőszakolásával, s a kialakuló polémia számára otthonos síkra terelésével remélheti, hogy disszertációja megkérdőjelezett alapkoncepciójának védelme az ő (esetleg nem elegendőnek bizonyuló) érvelése, s a talán partikulárisnak tűnő alapprobléma nyomán bekövetkezhető eljelentéktelenedés helyett a két ország hivatalos történetírásának elvi polémiajává nemesedjen, ami által nemcsak a mögötte felsorakozó elvbarátok tudományos falanxa fog a Pukánszky által (is) képviselt magyar állásponttal szemben segítségére sietni, de egyúttal önnön szakmai súlya és respektusa is számottevően emelkedhet a hangadó német tudományos körök szemében. Ennek szellemében fogalmazta meg válaszát, amikor a vele baráti viszonyt ápoló Basch felajánlotta neki, hogy Pukánszky „heves támadására” a Bleyer népiségtudományi folyóiratát (*Deutsch-Ungarische Heimatblätter*) felváltó, általa irányított *Neue Heimatblätter*-ben válaszoljon.⁶⁸ A tartalmatlan vitairatban Valjavec a tekintélyes ellenfélnek kijáró kötelező udvariassággal, ám láthatóan megbántottan, s visszafogott indulattal reagál Pukánszky felvetéseire: „Nem felelne meg egészen a valóságnak, ha el akarnám hallgatni, hogy bizony nem vagyok tőle [az ismertetéstől – O.L.] elragadtatva. Nem mintha P. részéről valami entuziasztikus egyetértésre számítottam volna. Ellenkezőleg. Mégis, e szerző tollából másfajta kritikát vártam. Kétségtelenül egyike ő a legjelentősebb magyarországi germanistáknak, aki egyenest hatalmas ismeretanyaga birtokában sok tanulságos és a további kutatás szempontjából gyümölcsöző információt fűzhetett volna könyvemhez. Ám P. lényegesen egyszerűbb utat választott, ami végeredményben az ő magánügye. Mivel azonban ismertetése végén felvetett egy kérdést, amelyről nem igazán tudom, vajon csupán költőinek szánta, avagy tényleges kérdésként kezelendő, a biztonság kedvéért szívesen vállalom a számadást.”⁶⁹

A következőkben Valjavec Pukánszky felvetéseit a recenzió gondolatmenetét követve igyekszik pontról pontra cáfolni, miközben nem mulasztja el szóvá tenni, hogy bírálója tisztán szakmai tekintetben kevés kivetnivalót talált dolgozatában, amiért is ő csalódottnak érzi magát, hisz „gazdag tudása alapján P. kétségkívül számos részletet pontosíthatott volna. Nem tette, amiben talán az a megfontolás vezette, hogy a kicsinyesen gáncsoskodó szórszálhasogatás úgysem jelentene segítséget.”⁷⁰ Záró gondolatmenetében Valjavec látványosan azonosul Pukánszky-nak a történetírás tendenciózusságát elítélő véleményével. Teszi ezt úgy, hogy a magyar germanista vádjainak élet ellenkező irányba fordítva, annak ódiúmat épp

⁶⁸ Vö. *Fritz Valjavec: Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung*. In: *Neue Heimatblätter* 3 (1938), Heft 1-2., 125-131.

⁶⁹ i.m. 125.

⁷⁰ Uo.

óra hártja vissza. Önmagát mint a kutatásai során a hagyományos módszerekkel kikövezett történetírói útról letérő, tudatosan új utakat járó, s ezért megrágalmazott tudóst állítja be, aki az erkölcsi jogszerűség minden támaszát maga mögött érezve nemcsak saját eredményei, de a felvállalt új történeti szemléletmód konzekvens követőjeként és védelmezőjeként kényszerül tollat ragadni Pukánszkyval szemben. Ezáltal nemcsak arra nyílik lehetősége, hogy e polémiát egy megkérdőjelezett, s elvitatott létjogosultságú úttörő szemléletmód önvédelmi harcának tüntesse fel, hanem arra is, hogy a védekezés szerepköréből kilépve offenzívát nyisson a hivatalos magyar szemlélet ellen. Ha ugyanis ez utóbbi — s reprezentánsaként Pukánszky — Valjavec újszerű felfogásmódján és eredményein keresztül magát a német népiségtörténeti szemléletmódot utasítja el, az fényesen igazolja, hogy valójában a magyar fél az, amelyik ab ovo tendenciózus hozzáállással próbálja kirekeszteni az övével ellenkező tudományos álláspontot: „Talán túlzottan is részletesen tárgyaltam P rágalmait. Ám erre kényszerített vádja, mely tendenciózus ábrázolásmódot rótt szememre. Az én szememben a tudomány területén megjelenő tendenciózusság a valótlanossággal egyenértékű. Az olyan történeti kutatásnak azonban, mely a szavahihetőség zsinórmértékétől eltér, egyáltalán nincs jogalapja arra, hogy magát történeti kutatásnak tekintse. Ezért volt jogom és kötelességem, hogy szembesítsem magam P vádaskodásával. Az iménti fejtegetésekből egyértelműen adódik, hogy a P által ezen összefüggésben felhozott 'bizonyítékanyag' nehezen érdemi ki e megjelölést. Egyrészt olyan kifogásokból áll, melyek egyfajta személyes ízlés- és látásmódot fémjeleznek, másrészt olyan dolgokból, melyek mint már láttuk, minden másnak inkább nevezhetőek, mint helyállónak. Ezért aztán mégoly magasra is 'emelheti' hangját P, mindezen fáradozásai ellenére sem tudom őt felmenteni a vád alól, hogy efféle felháborító rágalommal illet valakit, aki az övétől eltérő tudományos eredményre jutott.”⁷¹ Valjavec kapcsolata Pukánszkyval innentől kezdve olyannyira megromlott, hogy még a *Südstdeutsche Forschungen* elindításakor (mint szerkesztő és a publikálásra felkért külföldi tudós) kelt néhány hideg és udvarias hangú levélváltásuk is hamvába holt kísérlétként akadt el.⁷²

A magyarországi germanisztika — nem völksisch indíttatású — képviselőivel való szakítás⁷³ ellenére a magyar tudomány más (elsősorban persze történész)

⁷¹ i.m. 131.

⁷² Vö. Dienstkorrespondenz von Fritz Valjavec mit Béla Pukánszky 1935–1936. Valjavec 1936. V. 28-án kelt, s a közreműködésre felkérő levelében még a *Südstdeutsche Forschungen* nyitókötetének megküldéséről tájékoztatja Pukánszkyt, aki válaszában (Budapest, 1936. VI. 23.) úgy fogalmaz, hogy mielőtt véglegesen ígérné a közreműködést, még egy pillantást szeretne vetni az 1. kötetre, hogy az egyes tanulmányok terjedelmét és karakterét lássa. Ennek megtörténte után megszakított minden kapcsolatot a müncheni szerkesztővel.

⁷³ A prominens magyarországi germanistáknak Valjavec és lapja irányában tanúsított hideg magatartását bizonyítja, hogy Pukánszky mellett a többi elismert szaktekinetly is vonakodott nevével legitimálni az útjára induló müncheni vállalkozást. 1935 őszén, az előkészítő munkálatok idején Valjavec által szerteküldött felkérő levelek a budapesti egyetem két tekintélyes germanista professzorához is eljutottak, akik közül azonban Thienemann Tivadar válasza sem méltatta a felhívást, Petz Gedeon pedig nem is burkoltan visszautasította azt. (Petz–Valjavec. Budapest, 1935. X. 15.) Magyarországon épp ekkor váltotta fel a még Bleyer által elindított, mérsékelt irányvonalú német népiségtudományi folyóiratot [*Deutsch-Ungarische Heimatblätter*] az annak egykori szerkesztője,

szaktekinélyeivel fenntartott kapcsolatok szorosabbra fonása továbbra is megkülönböztetett fontosságú feladatot jelentett Valjavec számára. Ennek jegyében megelégedéssel könyvelhette el Mályusz részéről a disszertációjára vonatkozó elismerő sorok mellett azt a jóval visszafogottabb, s diplomatikusan udvarias reakciót is, amely azonban gyakorlatilag a Südost-Institut által útjára bocsátott vállalkozás megkérdőjelezése helyett, annak tolerálását jelentette: „A 'Forschungen' tartalmi gazdagsága a szerkesztő körültekintő gondosságát bizonyítja, s a német és magyar kutatás közötti hathatós együttműködés reményére jogosít.”⁷⁴ Mályusz az általa is elképzelhetőnek tartott együttműködést, hasonlóan Valjavec figyelmes gesztusaihoz, maga is különböző küldeményekkel viszonzta⁷⁵, s megerősítette korábbi

Basch Ferenc által újjászervezett, s a kontinuitás hangsúlyozása helyett látványosan előről kezdett számozással útjára indított, harcos szellemiségű Neue Heimatblätter. Egy ideig úgy tűnt azonban, mint ennek szóban forgó levelében Petz is hangot adott, hogy a Deutsch-Ungarische Heimatblätter továbbélésére is van lehetőség, így a patrióta érzelmű germanisták ennek támogatását tekintették prioritásnak: „Mivel azonban Bleyer veje, Kussbach ügyvéd úr azt közölte velem, hogy talán lehetséges lenne a Bleyer által alapított DUHBI-t továbbra is megjelentetni, szeretném megvárni, hogy e remény belátható időn belül megvalósul-e.” Ezért aztán arra is megkérte a fiatal müncheni szerkesztőt, tekintsen el attól a — mint közölte, a családdal is egyeztetett — tervétől, hogy lapjában német fordításban leközölné Bleyer utolsó, halála előtt 12 nappal tartott nagy beszédét, „annál is inkább, hisz dr. Kussbach közölte, hogy [Valjavec – O.L.] e lehetőségről csak Bleyer egyik fiával beszélt, úgyhogy a családi beleegyezés, mint olyan, még nem történt meg.” Helyesebbnek látná a beszédet, Bleyer államhűségét bizonyítandó, „egy új, itt csaknem ismeretlen orgánus” helyett az általa alapított és most tovább működtetendő folyóiratban megjelentetni. Valjavec hideg hangú válaszelevelében biztosította Petzet, hogy méltányolja a közreműködésről való lemondását (legalábbis ilyesmit értett ki leveléből), s csak remélni tudja, hogy a Deutsch-Ungarische Heimatblätter csakúgyan életképesnek bizonyul. (Valjavec–Petz. München, 1935. X. 18.) Azt is közölte, hogy teljesíti Petz óhaját a Bleyer-beszédre vonatkozóan, bár nem mulasztotta el hozzátenni: „Csupán kegyeleti aktus volt, hogy meg kívántam jelentetni, s nem rajtam múlik, hogy a kegyelet kinyilvánítása épp egy olyan vállalkozásban nemkívánatos, amely — szellemileg mindenképp — messzemenően közelebb áll az elhunytéhoz, mint sok más, mely mostanság szívesen hivatkozik Órá.” E vaskos sértést még megtoldotta azzal is, hogy ellentétben a közreműködésre felkérő előző levelének tisztelettudó búcsúzó formulájával, ezúttal szándékosan „Heil Hitler”-rel köszönt el a közismerten nem volksdeutsch irányú Petztől. Nem meglepő, hogy több levelet ezután már nem váltottak. Valjavec viszont magyarországi germanistát sem nélkülözhetett az induló lapban, így immáron tudományos szempontból is elmélyítette korábbi kapcsolatát a magyarországi németiség radikális elemeit tömörítő Volksdeutsche Kameradschafttal. Az induláskor mindenképp tekintélyes szakemberrel kívánta képviseltetni a magyarországi német népkutatást, magától értetődően talált rá ezért a Baschék körébe tartozó debreceni germanista professzorra, Huss Richárdra. Mint hozzá írott levelében elmondta, „sok múlik azon, hogy az első kötetben egy vezető magyar germanista is fellépjen. Thienemann és Petz ellenzői a mi vállalkozásunknak, Koszó tartózkodó, és Schmidt esetében sem ismerheti ki magát teljesen az ember. Teljes egészében Ön az egyetlen reményünk. Nem az a fontos, hogy tanulmánya hosszú legyen, hanem hogy Ön képviselve legyen.” (Valjavec–Huss. München, 1935. XI. 12. Idézi [részben]: *Tilkowszky* (1993), 619.) [A már említett személyek mellett – Koszó János a pécsi egyetem irodalomtörténész professzora; Schmidt Henrik a szegedi egyetem germanista professzora.]

⁷⁴ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.

⁷⁵ Ajándékai közt találjuk a magyar protestantizmus múltjára vonatkozó kútfők felkutatását, összegyűjtését és közkinccsé tételét célul tűző Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár [kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. I–XV. évf. Budapest, 1902–1934.] forráskiadványainak utolsó két, már őáltala szerkesztett kötetét (Budapest, 1930., ill. 1934.). Ekkor küldte meg a müncheni szerkesztőnek a Szekfű elleni állandó harc jegyében kollégája barokk-koncepciója ellen megfogalmazott négyrészes vitairatának különnyomatát is (vö. 40. jegyzet), a következő szavak kíséretében: „Egyidejűleg küldök egy különnyomatot, amelyben Szekfű úr barokk-felfogása ellenében kellett ál-

udvarias ígérletét egy a Südostdeutsche Forschungennek készítendő tanulmány vonatkozásában.⁷⁶

A kapcsolat elmélyülése

A bizalmatlan kezdetek után a kapcsolat — úgy tűnt — a megfelelő keretekbe terelődött, s Valjavec örömmel nyugtázhatta, hogy lapja már a 2. évfolyamában újabb tekintélyes (s ráadásul ellenvéleményét sem rejtő) magyar történész közreműködésével számolhat. Ez a történetírás ellenségeskedésektől sem mentes nemzetközi légkörében a megkapaszkodás biztos jelét mutatta. Immáron nyugodt magabiztossággal értelmezhetette magyar kollégája óvatos közeledését törekvései kedvező fogadtatásaként, s jelölhette meg önnön tudományos hitvallását a kölcsönös megértés előmozdításában: „Csakugyan rendkívüli örömmel tölt el, hogy mind a 'Südostdeutsche Forschungen' 1. kötete, mind pedig Windisch-munkám elnyerte tetszését. Bizonyítékot látok ebben arra, hogy a német és magyar történettudomány közötti kölcsönös megértés lehetőségei igenis adóttak, mindaddig, amíg szolid szakszerűséggel közelítünk munkánk tárgyához. Sajnos úgy áll a helyzet, hogy egy sor körülmény következtében az egyes kutatók nemzeti hovatartozása bizonyos mértékben vizsgálataikat és eredményeiket is színezi. Én személy szerint mindig tudatában voltam annak, hogy e tényből hatalmas felelősség adódik, s erőm szerint próbáltam e szakadékot áthidalni. Gondolhatja tehát mélyen tisztelt Professzor Úr, hogy elismerése annál inkább jólesően érint, minthogy ebben annak jelét látom, hogy a kölcsönös megértés és együttműködés iránti törekvésem nem bizonyul eredménytelennek.”⁷⁷

Az együttműködés szükségességének és az országaik történetírása közti ellentétes nézetek közelíthetőségének önmaga részéről azzal is látványos bizonyosságát kívánta nyújtani, hogy — hangsúlyozottan Mályusz számára is érzékelhető analógiát keresve — a kettejük szemléletmódja közötti szakadékot háttérbe szorította és egy konkrét kérdéskör kapcsán nézetazonosságukat hangsúlyozta. E konkrét probléma a Szekfü és Mályusz közötti — mindig újabb sikra terelődő — polémia épp aktuális fejezete, a magyar barokk korának megítélése⁷⁸ volt. E vita tekintetében Valjavec ügyes taktikai húzással, s még csak nemrégiben normalizálódott kapcsolatuk további erősítését elérendő, Mályusz oldalára állt. Jól tudta

lást foglalom. Gondolhatja, hogy nem szívesen tettem, de mindennek megvan a határa; s minthogy ő velem szemben ezt ismétlem jócskán túllépte, rákényszerültem, hogy tollat ragadjak.”

⁷⁶ „Hogy tetszene Önnek példának okáért egy rövid közlemény a következő címen: Kaunitz a monarchia kultúrpolitikájáról. A herceg 1792-ben azt javasolta, tegyék Bécsset a német birodalom íróinak bevonásával a forradalomellenes erők szellemi központjává. Javaslata a romantika korát megelőző időszak történetének érdekes momentumja. Kollégái persze nem értették meg őt; azt gondolták, zsurnalistákat akar megfizetni. Szándékomban állna a javaslat szövegét is kiadni, ami talán 3 oldalt tenne ki. Az egész cikk 8–10 oldalas lenne. A szöveg kiadását azért tartom szükségesnek, mert a mutatók segítségével senki sem juthatna nyomára az Udvari Haditanács javaslatának, én is csupán úgy akadtam rá, hogy annakidején áttanulmányoztam valamennyi államtanácsi aktát az 1790–95 közötti évekből. Az iratot az Ön évkönyve hozná először napvilágra, és hiánypótló lenne a bécsi romantika történetével kapcsolatban.” (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1936. IX. 3.)

⁷⁷ Valjavec–Mályusz. München, 1936. IX. 7.

⁷⁸ A vitához lásd: *Erős*, 34–44.

azonban, hisz még csak két év telt el azóta, hogy megjelent Mályusznak a Valjavecet oly alaposan elmarasztaló „Három folyóirat”-cikke⁷⁹, hogy kölcsönös bizalommal és őszinte nézetazonossággal nem áltathatják egymást. A realitásokat ennyire figyelmen kívül hagyó udvarlás ugyanis csak további bizalmatlanságot eredményezne. Ezért aztán Valjavec úgy állott Mályusz oldalára, hogy ennek háttéréként a Szekfűvel való — egyébként minden ok nélkül sugallt — bizalmas kapcsolata miatti lelkiismereti meghasonlottságát igyekezett Mályusz elé tárni, hogy aztán annál nemesebb, s igazi történetírói objektivitást bizonyító gesztusként látványosan azonosulhasson Mályusz nézeteivel, még ha ez a Szekfű munkásságát teljes mértékben akceptáló korábbi felfogásához képest oly fájdalmas törést is jelent számára: „Tanulmányát a 'magyar reneszánsz és magyar barokk' témakörében — írja ugyancsak IX. 7-i levelében — már elkezdtem olvasni. Mint bizonyára tudja, én volnék az utolsó, aki Szekfű kutatási eredményeit kedvezőtlen színben ítélné meg. Ám épp az ő barokk-felfogása az, ami tarthatatlan, s ami minden körülmények között alapos revízióra szorul. Kétségkívül Ön erre a leghivatottabb!”

A rövid félmondatba elrejtett megfogalmazás (nem direkte kimondva, csak éreztetve) tudatosan a Szekfűvel valójában fennálló bizalmasabb viszony megletétét próbálja láttatni. Ez Mályusz tudatos megtévesztését célozta. Valjavec jól ismerte a magyar történettudomány mérvadó (Szekfű körül tömörülő) köreinek elutasító véleményét a német népiségtudománnyal kapcsolatban, s tisztában volt azzal is, hogy még leginkább Mályusz képviseli azon belül — épp népiségtörténeti elkötelezettsége okán — a német tudományos élet ezen permanens módon előretörő irányzatával való kapcsolattartás szükségességét. Azért, hogy a német népiségtörténeti kutatás eredményeinek bizonyos túlkapásaira rendkívül érzékenyen reagáló Mályusz előtt csökkentse a két ország hivatalos történeti ideológiáját elválasztó szakadék mélységét, épp a magyar kollégája legnagyobb riválisaként számoltartott és a „völkisch” gondolkodásmód kérélhetetlen ellenségének ismert Szekfű eredményeinek akceptálására hivatkozott. Ez ugyanis Mályusz számára is meggyőző bizonyítékát adhatta annak, hogy az együttműködés az eltérő nézetek ellenére is fenntartható. A korábbi súrlódásokon felülemelkedő, s — ha az akceptálható — az ellentétes véleményt is befogadni tudó, objektív szerkesztő imázsának kialakítása nemcsak a lapjában való közreműködési szándékot erősíthette, de saját tudományos respektusát is növelhette a tekintélyes magyar kolléga szemében. Ezért tekinthető különösen kifinomult taktikai lépésnek a Mályusz és Szekfű közti ellentmondásos kapcsolat kiaknázására irányuló újabb kísérlet. Ha Mályusz etikai okokból nem is mutatott hajlandóságot Szekfűvel való vitájának a külföld elé vitelére, az a tény, hogy az egyébként riválisával is kiváló kapcsolatokat ápoló Valjavec az ő irányába is egyenlő távolság kialakítását szorgalmazza, meggyőző bizonyosságot jelenthetett az egyébként gyanakvó Mályusz számára is a müncheni szerkesztő közeledésének őszinteségét illetően.

1937. I. 14-én kelt leveléhez a magyar történész már elkészült tanulmánya kéziratát mellékelte. Ily módon az, a szerkesztő-kolléga többször kifejezésre jutott reményének megfelelően, csakugyan megjelenhetett a müncheni folyóirat

⁷⁹ Vö. 18. jegyzet. Lásd még a Váczy Péter kapcsán elmondottakat.

2. évfolyamában⁸⁰, sőt mint Valjavec válaszelevele kiemelte, „a 2. évfolyam díszelész”.⁸¹ A kézirat megérkezéte után visszaigazolása mellett Valjavec egy különösen kényes és a magyar történész-társadalmat megosztó problémára is utalt akkor, amikor a Mályusz által szorgalmazott népiségtörténeti kutatások eredményeinek közzétételére alapított új sorozat nyitókötetetének megjelenését üdvözölte. A Mályusz nézeteihez sok tekintetben közel álló Szabó István alapvető fontosságú munkájáról van szó⁸², amellyel kapcsolatban Valjavec sietett leszögezni: „Rendkívül érdemdúsnak találom. Lelkiismeretes munkamódszere Németországban is példaeértékű lehet. Gratulálok Önnek az új sorozathoz⁸³, melynek első kötete határozottan sikeres elgondolást körvonalaz.” Az „Ugocsa megye” hazai fogadtatása azonban világosan mutatta a népiségtörténeti koncepció magyarországi lehetőségeit, s a csalódás, amit Mályusz érzett a valóban értékes munka kicsinyes, személyi ellentétek áldozatául esése felett⁸⁴, csak még inkább Valjavec kezére dolgozott abban a tekintetben, hogy tovább erősítette az egymásra utaltság érzését a magyar kollégában, amennyiben az legalább a kötet iránt érdeklődést mutató Valjavec⁸⁵

⁸⁰ *Mályusz Elemér*: Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie. In: *Südostdeutsche Forschungen* 2 (1937), 1–16. (Klny. München, 1937. 16.)

⁸¹ Valjavec–Mályusz. München, 1937. I. 19.

⁸² Szabó István (1898–1969) történész, a debreceni egyetem iskolateremtő tanára. Kutatási területe a két világháború közötti időszakban településtörténet és népiségtörténet, a II. világháború után főként agrártörténet és történeti demográfia. Szóban forgó munkája: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937. (Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével szerk. Mályusz Elemér. I. sor. 1. köt.)

⁸³ A Mályusz által életre hívott két településtörténeti sorozat közül a „Magyarság és Nemzetiség” a felvidéki vármegyékért kívánta csokorba gyűjteni Pozsonytól Beregig (az Ugocsa megye kötetén kívül elkészült még *Ila Bálint* Gömör megyéje (1944) és *Bakács János* Hont megyéje (1971) – utóbbi a II. világháború után természetesen már nem a Mályusz-féle sorozatban jelent meg; a többi feldolgozásra kiadott vármegye nem készült el), míg a „Település- és Népiségtörténeti Értekezések” kötetei (Mályusz tanítványainak doktori disszertációi; 8 munka jelent meg e kutatások eredményeiből) inkább az egykori kelet-magyarországi, erdélyi vármegyékre koncentráltak.

⁸⁴ Vö. *Lénárd Ödön* és *Meskó Lajos* recenziója az Ugocsa-kötetről: *Helytörténetírás és nyelvészet*. In: *Történetírás* I (1937), 3. sz., 313–323. A *Történetírás* című folyóirat 1937-ben indult újjára a Mályusszal közismerten rossz viszonyban álló Belitzky János szerkesztésében. Ellentétük egyik fejezeteként a protestáns Mályusz megtámadására Belitzky egy tudatosan kiválasztott katolikus lapban cikket tett közzé „A magyar helytörténetírás problémái”-ról (In: *Vigília* 1.évf., II.kötet (1935), 91–108), melyben bizonyos módszertani kérdéseken túl azt hányja ellenfele szemére, hogy német példák alapján dolgozott. Belitzky újonnan indított lapja maga is felvállalta a népiségtörténeti irányultságot, azonban szerkesztője és a főmunkatársi gárda (Csapodi Csaba, Ember Győző, Tóth László) elképzelései szerint kifejezetten Mályusz (és a Századok, melynek 1935-ig szerkesztőbizottsági tagja volt) katolikus riválisa kívánt lenni. A harcos új orgánus első lépéseként kirohanást intézett a — sapienti sat! — Mályusz köréhez tartozó, s úttörő munkáját az általa szerkesztett népiségtörténeti sorozat nyitóköteteként publikáló Szabó István *Ugocsa-könyve* ellen. (Vö. *Erős*, 154–155.) Hogy a méltatlan, s valójában Mályusznak szánt támadás híre Valjavechez is eljutott, arról 1938. II. 8-i levelének utalásából értesülünk: „A Szabó-féle könyv *‘Történetírás’*-ban közölt ismertetését fejszóvalva olvastam.”

⁸⁵ A kötet németországi megismertetését Valjavec vállalta, mégpedig oly módon, hogy személyesen is bemutatja a *Historische Zeitungban* (Valjavec–Mályusz. München, 1937. II. 20.) és lapjában is bírálatot jelentet meg róla. Valjavec valóban közölt is egy rövid recenziót az Ugocsa-kötetről a tekintélyes folyóiratban, melynek élén ekkor egykori müncheni professzora és az előző évben leköszönt Südost-Institutbeli főnöke, Karl Alexander von Müller állt. (Vö. *Historische Zeitschrift* 157 (1938), 442.) Szabó munkáját egyebek mellett „népiségtudományi célkitűzése következtében” tartja üdvözlésre méltónak, majd hozzáteszi, „nézetem szerint Sz. a falvak nyelvi viszonyaira vonatkozó hivatalos adatokat nem minden esetben a szükséges elővigyázattal kezelte, ami mindazonáltal a

részéről biztos hátországát érezhette hazájában sokat támadott népiségtörténeti kutatásainak. Mindez a jövőre nézve tudományos kapcsolatuk elmélyítésének lehetőségével kecsegtetett.

Néhány hónappal később Valjavec már a 2. évfolyam megjelenéséről számolhatott be⁸⁶, mindjárt újabb magyarzkodásra kényszerülve azonban, minthogy ismét akadt a lapban olyan tanulmány, amely konfrontatív alapgondolatával nehezen illeszkedett a szerkesztő által a külvilág felé propagált békés véleménycsere koncepciójába. Coriolan Petranu román művészettörténész cikkéről van szó⁸⁷, mely a „nemzeti művészet” kategóriájának a (történeti magyar államterületre utaló) „politikai nemzetfogalom” számára való kisajátításával vádolta meg a korabeli magyar művészettörténet-írást.⁸⁸ „Petranu professzor tanulmánya — vélte Valjavec — némiképp polemikus. Hekler professzorral⁸⁹ azonban már megállapodtam, hogy a következő évfolyamban kifejti a magyar álláspontot e tekintetben.”⁹⁰ Petranuval Mályusz is külön foglalkozott a budapesti egyetemen a népi-

hatalmas anyaggyűjtés értékét nem befolyásolja.” A kötetnek a Südostdeutsche Forschungenben történő bemutatása azonban épp a körülötte zajló kiélezett viták ill. a magyar történettudomány egymással szemben álló táborai között vívott harcnak sajnálatos módon rajta lecsapódó hullámai miatt rendkívül kényes feladatnak ígérkezett. A valóban értékes kötet bemutatására éveken át senki nem vállalkozott. A recenzió végül (M. Schwartz tollából) jelentős késéssel jelent meg (Südost-Forschungen 6 (1941), 687–688.), s a munka bizony többet érdemelt volna. Az alapvetően pozitív hozzáállású ismertetés langyos végkövetkeztetése: „Ha a szerző nem is minden felállított tézise akceptálható maradéktalanul, [...] állításai mint tudományos kutatási eredmények komolyan veendőek.”

⁸⁶ Valjavec–Mályusz. München, 1937. VIII. 6.

⁸⁷ Begriff und Erforschung der nationalen Kunst. In: Südostdeutsche Forschungen 2 (1937), 74–88. Coriolan Petranu (1893–1946) a kolozsvári egyetem művészettörténet-professzora, az erdélyi románság építészetének (fatemplomok) szakértője.

⁸⁸ „A nemzeti művészet — érvel e helyütt Petranu — egy nemzet művészete, mégpedig olyanféle, amely bizonyos megkülönböztető jegyeket hordoz más nemzetek művésztételével szemben. Így hát szükségessé válik, hogy a nemzet fogalmát tisztázzuk, azaz az áttekinthetetlen sokaságból egy számunkra használható definíciócsoporthoz csatlakozzunk. Elvileg egy olyan definícióra van szükségünk, mely semelyik nemzetnek nem okoz méltánytalanságot nemzeti művészete tekintetében. Egyet értünk abban, hogy a nemzeti művészet határai nem feltétlenül felelnek meg az egykori és mostani államhatároknak. Ezért nem szabad a politikai államot és a politikai nemzetet, hanem csak a népit, az etnikait, mint természet adta egységet kiindulási pontként és 'súlypontként' felfognunk. [...] A nemzet fogalmi meghatározása azért volt szükséges számunkra, hogy elkerülhessük azt a hatalmas méltánytalanságot, miszerint egy többnemzetiségű állam minden művészeti terméke a 'politikai' nemzet fogalma segítségével egyetlen nép sajátjaként értelmezhető. Az ilyesféle interpretáció [ti. a Petranu által igényelt nemzetfogalom – O.L.] pl. a magyar művészettörténetben sajnos még mindig nem létezik.” (Az igazi polémiát a magyar művészettörténet-tudománnyal azonban csak Petranu következő cikke idézi elő: Die Renaissancekunst Siebenbürgens. Neue ungarische Gesichtspunkte und Umwertungsversuche. In: Südostdeutsche Forschungen 4 (1939), 307–338.)

⁸⁹ Hekler Antal (1882–1940) régész, művészettörténész, az MTA r. tagja. 1917–18-ban a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatója, 1918-tól a művészettörténet ny. r. tanára. Antik művészettel (főként görög szobrászattal) foglalkozott.

⁹⁰ Valjavec 1937. III. 9-én kelt levelével kereste meg a tekintélyes magyar művészettörténészt, hogy a Petranu által erőteljes módon képviselt konfrontatív román művészettörténeti álláspontot magyar oldalról ellensúlyozza. Három éven át folytatott levelezésük során Hekler többször is konkrét és címmel alátámasztott ígéretet tett véleménye megfogalmazására. Valjavec sürgető felszólításai („mivelhogy nem óhajtanám a kívülállóban azt a benyomást ébreszteni, mintha nem engednénk a magyar álláspontot a lehetőségek mértéke szerint érvényre juttatni.” Valjavec–Hekler. München, 1939. V. 13.) rendre eredménytelenek maradtak, s 1939 tavaszán a levelezés megszakadt. Jól szemlélteti ez a magyar kutatás gyakorta érthetetlenül passzív és az I. világháború előtti országterület

ségtörténet tárgykörében tartott előadásorozatában (1936/37, két féléves kollégium). A hallgatóság témába való bevezetése során a nyelvtudomány, etnográfia, etnológia, szociológia új vizsgálati módszereit is felhasználó Mályusz Petranu és az erdélyi román fatemplomok kutatásának példáján bizonyította, hogy az európai tudományos élet által kifejlesztett új metódusok ügyes stratégiával és természetesen a hazai viszonyokra való átültetésükkel átvehetőek, mi több felhasználásuk szükséges. Petranu — Mályusz bizonyításai szerint — prekoncepcióból kiinduló vizsgálódásai, tendenciózus következtetései és taktikus módon nyugat-európai elméletekkel harmonizáló megfogalmazásai nyilvánvalóvá teszik, hogy „a román tudományos élet nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a magyarság kulturális, természeti szerepét háttérbe szorítsa és a román népet alaptalanul felnagyítsa. Teszi ezt, sajnos, sikerrel. Viszont a mi igazunkat csak úgy tudjuk bebizonyítani, ha megállapításainkat egy külföldön is elismert modern teóriával [együttal logikai átkötés ez a Mályusz által szorgalmazott — német gyökerű, de a német megközelítéssel felvállaltan polemizáló — népiségtörténeti kutatások létjogosultságához! – O.L.] [...] támasztjuk alá. Ezért nagy jelentőségű, hogy néprajzi kutatásunk [...] a külföldön helyesnek bizonyult módszert alkalmazza. [...] A magyarság szerepét ugyanis sokkal hihetőbb formában tudjuk így megismertetni, mintha mi is az egész magyar faépítéset autochton fejlődésűnek, a magyar faj lelkiségéből eredtetnénk, vagyis ha a román kutatással azonos elvi alapokon állanánk. Nemzeti és tudományos szempontból egyaránt nagyobb eredményeket érünk el, ha a kutatás modern eszközeit [...] alkalmazzuk, mintha elavult álláspontot képviselve, tendenciózusan törekszünk hamis teóriákat erőszakolni. [...] Amennyivel valószínűbb és természetesebb a magyar előadás, annál több a remény, hogy a most megtévesztett külföldi tudományos körök is elfordulnak majd a román kultúrpropaganda tudománytalan eszközeitől.”⁹¹

Kapcsolatuk tartóssá válása, s a Südostdeutsche Forschungenben való közreműködés által immáron elmélyülése kitűnő apropót teremtett a személyes megismerkedésre. Valjavec már egyetemistaként többé-kevésbé rendszeresen látogatott Magyarországra, s a szünidőket ott töltve nem csupán a „népiségi munkában” vett részt aktívan, de tudományos kérdésekről is rendszeresen konzultált Bleyerrel, s más szakemberek irányába is kapcsolatokat épített.⁹² A Südost-Institutban

megcsonkulása felett napirendre térni képtelen, tanácstalanul befelé forduló magatartását, szemben a tudománypolitikai offenzivitást és az európai szakmai fórumokon való rendszeres jelenlétet stratégiai kérdésnek tekintő kisantant államokbeli aktivitással. Mindez azután idővel a szórványosan megfogalmazódó magyar ellen-álláspontok elszigetelődését, ill. a nemzetközi tudományos és populáris köztudatból való kikopását eredményezte. Valjavec levelezésében, s egyáltalán magyar kapcsolatrendszerében számtalan további példát találunk a két világháború közötti időszak ellenséges kelet-közép-európai szomszédságpolitikáját tévesen lereagáló, sértődötten önmarcangoló vagy éppen gögős és a méltatlannak tartott viták szintjére leereszkedni nem hajlandó, elhibázott magyar tudománypolitikai álláspontra.

⁹¹ Az elhangzottakat — aprólékos munkával rekonstruálva — a 90-es években a Mályusz hagyaték gondozója, Soós István rendezte sajtó alá, Mályusznak az egyetemi előadásai II. félévéhez készített jegyzeteit felhasználva. Vö. *Mályusz Elemér: Népiségtörténet*. Budapest, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 13.) A Petranura vonatkozó részek: i.m. 118–121., az idézet helye: 121.

⁹² Bizonyítja ezt kiterjedt levelezése, melyben jóval a Südost-Instituthoz kerülését (1935. október) megelőzően kelt darabok is fellelhetőek. 1934-ben már dokumentálható tudományos kapcsolo-

betöltött munkaköre még inkább e meglévő kapcsolatrendszer bővítésére, ill. más minőségű, a politika helyett hangsúlyozottan a tudományos élet felé orientálódó továbbépítésére ösztönözte. Ennek megfelelően magyarországi (és délkelet-európai) utazásai ezután is meglehetősen rendszerességgel bonyolódtak, s a személyes kontaktuseremtések gyümölcsöző eredményeiről a levelezésében nyomon követhető visszajelzésekből (is) pontosan értesülhetünk. 1937 késő nyarán-kora őszen Valjavec ismét a térségbe látogatott, hogy szeptember első felét Erdélyben, az október végéig terjedő időszakot pedig Budapesten töltsé tanulmányi céllal.⁹³ Ez alkalommal, az előzetes egyeztetéseket követően⁹⁴, a Mályusszal való személyes találkozásra is sor került. Az ekkor — magyar kollégája lakásán — folytatott eszmecserejük nem maradt folytatás nélkül. 1938 szeptemberében újabb (budapesti) találkozás követte, melynek során Mályusz — későbbi levelek tanúsága szerint⁹⁵ — a hazájában meg nem értéssel fogadott népiségtörténeti koncepciója átgondolt és konzekvens kidolgozására tett ígéretet Valjavec lapja számára.⁹⁶

E találkozók során nem csupán a magyar történeasz konfliktusai és az ezek áthidalását segítő további kooperáció lehetőségei merültek fel, de a müncheni kutató szakmai tervei is szóba kerültek. Ezek között nyilván a Südostdeutsche Forschungen formai és tematikai átalakítására vonatkozó szándékáról is tájékoztatta kollégáját, ezek ugyanis a szerkesztésre vonatkozó megbízatása óta állandó-

latai voltak Magyarország irányában (Angyal Dávid, Császár Elemér, Farkas Gyula, Gréb Gyula, Lám Frigyes, Schmidt Henrik). Szekfü Gyulával váltott levelei még régebbre, egyetemi tanulmányai kezdetéig, 1930-ig mennek vissza. Váczy Péterrel való kapcsolatára lásd a korábban elmondottakat. A Valjavec-hagyaték áttanulmányozása és a Münchenben őrzött levelek rendszerezése során e sorok írójának figyelme — az anyag méretét felmérve kényszerűen — a területi elvhez igazodott, vagyis a levelek teljességre törekvő összegyűjtése során a figyelem kizárólag a trianoni Magyarországon élő ill. onnan külföldi tudományos intézetekbe delegált levelezőpartnerekre koncentrálódhatott. A Südost-Institutban folytatott kutatómunka számszerűsítésekor ily módon tekintetbe vehető levelek száma 1335, a Valjavec kapcsolatrendszerében Magyarországon bizonyítható célszemélyeké pedig 117. E megállapítás kiegészítendő annyival, hogy e sorok írójának feltett szándéka szerint Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének teljességre törekvő összeállítása, s leveleinek statisztikai jellegű állományfelvétele folytatódik, így az érintett személyek magyarországi hagyatékainak átvizsgálása során ezen adatok minden bizonnyal módosulni fognak. A már fellelt levelek magyarországi archívumok átvizsgálásával történő kiegészítése a Mályusszal folytatott levelezés sajtó alá rendezésével kapcsolatos munkálatokkal megkezdődött, ennek eredményeként született e tanulmány.

⁹³ Valjavec–Mályusz. München, 1937. VIII. 6.

⁹⁴ Valjavec–Mályusz. Budapest, 1937. IX. 22., Mályusz–Valjavec. Budapest, 1937. IX. 28., Valjavec–Mályusz. [Budapest], 1937. X. 1.

⁹⁵ Valjavec–Mályusz. München, 1938. X. 17., Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1938. XI. 16.

⁹⁶ E budapesti beszélgetés alkalmával oszthatta meg müncheni kollégájával Mályusz a magyar népiségtörténeti kutatások életre hívásával kapcsolatos, a 20-as 30-as évek folyamán kierielt koncepcióját, melyre vonatkozóan a pályafutása legkorábbi szakaszától kezdve recenziók sorai közé rejtett, vagy a Hóman-féle gyűjteményes kötet (A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931.) általa írt vonatkozó fejezetében röviden már kifejtett elképzelései, immáron a tervezett kutatások alapelveiként megfogalmazva, konzekvens kidolgozásra vártak. Valjavec saját folyóiratának rokon (bár ellentétes előjelű, azaz német népiségtudományi) szellemiségű irányvonalához illeszkedőnek érzvén a magyar népiségtudomány szárnypróbálgatásait, teret kínált magyar kollégája elképzelései számára. Mályusz gondolatmenete végül nem a Südostdeutsche Forschungenben nyert megfogalmazást, hanem Magyarországon jelent meg, s az elkövetkező években a magyar történettudomány berkein belül komoly hullámokat kavart.

an foglalkoztatták.⁹⁷ Ám bizonyára saját — már évtizedes — kutatásainak habilitációs munkává összeállításáról is büszkeséggel számolt be.⁹⁸

A további együttműködés szándékának biztos jeleként fogható fel az újabb tanulmányok megjelenítése érdekében kifejtett buzgalom. Mályusz maga ajánlott egy kisebb cikket 1938 legelején. Mint jelezte, kész lenne „valami érdemlegesebb közleményt adni, kb. 2–3 oldal terjedelemben; arról, hogy II. József a szerbség politikai és kulturális ügyeinek vezetését az udvari haditanács helyett a magyar hatóságokra akarta bízni, ezek azonban, sajnos, elhárították maguktól a megbízatást. Teljesen ismeretlen mozzanat ez, rendkívül jellemző Józsefekre — motu proprio vetette fel a tervet — de a magyar hatóságokra is, azonkívül érdekelné a szerb, ill. jugoszláv történeti kutatást is.”⁹⁹ Valjavec örömmel konstataálta a javaslatot¹⁰⁰, sőt 1938. őszi találkozásukat követően maga is emlékeztette kollégáját egy kidolgozandó problémára, a személyes megbeszélésük során rendkívül fontosnak ítélte magyarországi népiségtörténeti kutatások alapvetésére: „Szabadjon tehát remélnem, hogy megbeszélésünk értelmében, amelyre sok örömmel gondolok vissza, a

⁹⁷ A lap profiljának az eredeti — kizárólag a németiségre összpontosító — koncepcióhoz képest történő bővítése, természetesen egy több lépcsős folyamat eredményeként, már megkezdődött és a 30-as 40-es évek fordulójától még látványosabbá vált. (Vö. a korábban ezzel kapcsolatban elmondottakat ill. a profilváltást alátámasztó, a 35. jegyzetben említett iránymutató tanulmányokat.) A tartalmi elemek mellett a formai jegyek is megváltoztak, melynek kezdő lépéséről Valjavec már első találkozásukat követően, 1938 májusában beszámolhatott. A *Südostdeutsche Forschungen* idáig voltaképpen nem is folyóiratként, hanem évkönyvként jelent meg, a változás jeleként azonban már azt írhatta kollégájának, „remélem egyébként, hogy kb. 4 hét múlva küldhetem Önnek a 'SODF' 1938-as évfolyamának 1. füzetét, melynek terjedelmi és tematikai felépítése terén ez év folyamán remélhetőleg nagymértékű előrelépés történik.” (Valjavec-Mályusz. München, 1938. V. 12.) Az immáron valóban egy folyóirat ismérveinek megfelelő *Südostdeutsche Forschungen* (a cím „*Südost-Forschungen*”-re változtatása 1940-ig váratott magára) elindulásától a világháborús összeomlásig csaknem évről-évre gazdagodott valamivel, ami terjedelmét, külső megjelenését, vagy tematikai tagolódását lényegesen módosította. 1936-os első évfolyama 311 oldalas terjedelemmel jelent meg, 1939-re már 996 oldalt számlált, 1940-ben pedig elérte legnagyobb terjedelmét (1037 oldal). Az első két évfolyam tanulmányokra ill. kisebb közleményekre bontott tartalmi tagolódása 1938 óta könyv- és folyóirat-szemlével bővült, mely évfolyamonként váltakozva hol alfabetikus rendben, hol országok szerinti bontásban recenzálta a térséggel kapcsolatos szakirodalmat. 1941-től jelentkezik újabb tartalmi egységként a „Nachrichten”-rovat, csokorba gyűjtve a délkelet-kutatás tudományos híreit, a különböző intézetek által szervezett eseményeket, valamint a személyi híreket, kinevezéseket és haláleseteket. A „valjaveci koncepció” kis lépésekben történő térnyerésének látványos bizonyítéka, hogy az 5. évfolyam (1940) már elhagyta címéből a leszűkítő jelentéstartalmú „deutsch” tagot, s egyidejűleg áttért a gyakorlatlan szem által nehezen olvasható „fraktur” betűtípusról a térségünkben megszokott „antiqua”-ra.

⁹⁸ Valjavec 1938-ban habilitált a délkelet-európai német kultúrbefolyás témakörében. A munka majd csak 1940-ben lát napvilágot. Ennek előzetes kutatási eredményei a magyarországi német népiséggutató folyóirataiban jelentek meg folytatásokban. (Vö. 54. jegyzet.) A végső formába öntés munkálatairól Mályusz udvarias formában érdeklődött első találkozásukat követően. Vö. Mályusz-Valjavec. Budapest, 1938. I. 31.

⁹⁹ Mályusz-Valjavec. Budapest, 1938. I. 31. A cikk végül — Valjavec többszöri sürgetése ellenére is — csak évekkel később készült el, s csupán Mályusz 1943. II. 21-i leveléhez mellékelve került a *Südost-Forschungen* szerkesztőjéhez. 1944. VI. 13-i levelében Mályusz már a korrektúrát is visszaküldte, ám a nyomdakész szöveg (csakúgy mint Mályusz feleségének szintén ekkor készített, s hasonlóképp már korrektúrázott színháztörténeti tanulmánya) a front átvonulásokor megsemmisülhetett, mert a magyar tudós-házaspár cikkeit a *Südost-Forschungen* későbbi, háború utáni számaiban sem találjuk.

¹⁰⁰ Valjavec-Mályusz. München, 1938. II. 8.

'SODF' egyik következő számába szíveskedik elkészíteni a magyar népiségtörténet feladatairól szóló alapvetését. A pontos címet, terjedelmet stb. teljesen Önre bízom. A kézirat németre fordítását én vállalnám."¹⁰¹ Valjavec különösen szorgalmazta ezt a lapja, de a német „Volkstum-kutatás” számára is stratégiai fontosságú munkabeszámoló elkészültét, ennek megfelelően korábban alig tapasztalt gyakorisággal és szerkesztői rámenősséggel érdeklődött újra és újra az összegző munka állapotáról.¹⁰² Mályusz azonban több alkalommal is megnyugtatta e tekintetben.¹⁰³ 1938. XI. 16-án pl. így fogalmaz: „A magyar néptörténeti kutatásról irandó cikkekre vonatkozólag csak megismételhetem — írásban is — teljes készségemet. Mihelyt megszabadulok a türelmi rendeletről¹⁰⁴, legelső elvégzendő feladatom ez a cikk lesz. Amióta elolvastam folyóirata legújabb számában H. Steinackernek igen őszinte, okos, nyílt bírálatát¹⁰⁵, még nagyobb örömmel gondolok a tanulmányra, amelynek tervét Kolléga Úr szíves volt felvetni. Azt hiszem, hogy valóban közelebb jutunk egymáshoz, ha ugyanazon az elvi alapon indulunk meg; azon, amely valamennyiünk számára egyformán biztosítja a túlzásoktól való mentességet. Azt hiszem, gyakran fel fogom majd keresni kézírataimmal — de azért ne ijedjen meg, nem leszek terhére — már csak azért is, hogy együttműködésünk szükségességét idehaza, nálunk is dokumentáljam egyesek előtt.”¹⁰⁶

Valjavec bizonyára megnyugodva olvasta kollégája eltökéltségét az említett értekezés, s egyáltalán kapcsolatuk további elmélyítése tekintetében, s ezt alátámasztandó, maga is gesztusértékű érdeklődést mutatott a magyar település- és népiségtörténet vizsgálataival, ill. a Mályusz kezei alól kikerült tanítványok vonatkozó eredményeivel kapcsolatban. „A Nyitra megye betelepüléséről szóló értekezést¹⁰⁷ nagy érdeklődéssel várom. Magam fogom a 'SODF'-ben bemutatni,¹⁰⁸

¹⁰¹ Valjavec–Mályusz. München, 1938. X. 17.

¹⁰² Valjavec–Mályusz. München, 1938. XI. 19., München, 1938. XII. 23., [Klausenburg], 1939. IV. 4., München, 1941. XII. 3., München, 1942. III. 14., München, 1942. V. 4. Utóbbi levelében Valjavec még a következő javaslattal is előáll: „Egyébiránt talán az is lehetséges volna, hogy az értekezést folyóiratbeli megjelenését követően az immáron a berlini Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut és a müncheni Südost-Institut közös kiadásában, 'Südosteuropäische Studien' címen futó kiadványsorozatunk darabjaként, külön is kihozzuk.”

¹⁰³ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1938. XI. 16., Budapest, 1942. IV. 14.

¹⁰⁴ *Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)

¹⁰⁵ Harold Steinacker tartalmas recenziójának tárgya Horváth Jenőnek a Szent István Akadémián 1936. V. 15-én tartott vendégelőadása: Történetiszemléletünk egysége és a történelmi Magyarország. Karácsonyi és Fraknói szellemi öröksége. (Klny. Budapest, 1937. 9.) In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 435–436.

¹⁰⁶ Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1938. XI. 16.

¹⁰⁷ *Fügedi Erik: Nyitra megye betelepülése.* Budapest, 1938. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 1.) Valjavec érdeklődése azért különösen figyelmes gesztus, mert a nevezett értekezés nyitódarabja a kollégája által tanítványai népiségtörténeti disszertációi számára elindított kiadványsorozatnak. [Fügedi Erik (1916–1992) történész. Kutatási területe a középkori magyar társadalomtörténet.]

¹⁰⁸ Valjavec maga nem irt ismertetést a Fügedi-disszertációról, bár miután elolvasta, nagyon pozitívan nyilatkozott arról Mályusznak. (Valjavec–Mályusz. München, 1938. XII. 9.) Megpróbálta viszont a magyar-szlovák nyelvhatár problémakörében járatos Kniezsa Istvánt megnyerni bemutatására (Valjavec–Kniezsa. München, 1938. XII. 9.), ám e kísérlete sikertelennek bizonyult, mint-hogy a magyar tudós válasza sem méltatta a müncheni laptól érkezett felkérést. [Kniezsa István

mivel a *magyar* településtörténet éppúgy érdekel engem, mint a német. Sőt azt hiszem kijelenthetem, hogy az egész Kárpát-medence tekintetében településtörténeti szempontból csak akkor láthatunk tisztán, ha a munkálatok magyar oldalról is beindulnak. Ameddig például nem ismerjük pontosan a szlovákiai magyar néptalaj történetét, annak változásaival együtt a történelem folyamán, addig nem várhatunk meggyőző állításokat a szlovák néptalaj és az ottani német nyelvszigetek tekintetében sem. Én magam mindig is ellene voltam azon módszernek, mely a délkelet-európai német nyelvszigeteket anélkül kívánta kutatni, hogy a környezetről és a befogadó állam adottságairól megfelelő mértékben tudomást vett volna.”¹⁰⁹

Természetesen ahhoz, hogy a német település- és népiségtörténeti kutatások beépíthessék eredményeik közé a vonatkozó magyar vizsgálatok alapján nyert információkat is, különösen fontos lenne, hogy a Mályusz által készítendő módszertani alapvetés mihamarabb napvilágot láthasson a Südostdeutsche Forschungon hasábjain. „Jó okom van feltételezni, hogy a munka külföldön, úgy Németországban, mint az utódállamokban, nagy feltűnést fog kelteni”¹¹⁰ – csillantott fel további távlatokat Valjavec kollégája számára, majd lapjának a kölcsönös megértés érdekében kifejtett — olykor elutasítással találkozó — erőfeszítéseire utalt, világossá téve ezzel a még mindig késlekedő Mályusz számára erkölcsi felelősségét, hogy a véleménynyilvánítás terén felkínált esélyegyenlőséget a magyar tudomány érdekeinek védelmében kihasználja-e: „Általában véve is feltétlen örömmel töltene el, ha minél gyakrabban és minél többet hozhatnék le az Ön tollából. Eltekintve a személyes örömtől, amit az Önnel való ismeretség okoz, én aztán igazán jól tudom, micsoda hatalmas tudományos nyereség adódik ebből orgánumunk számára. Pontosan tudom, hogy sok helyütt Magyarországon lapomat félreismerik, s megütköznek azon, hogy egyebek mellett olyan tanulmányok is megjelennek, melyek a magyar álláspont ellen irányulnak. Elfelejtik azonban, hogy ez az álláspont nem az én álláspontom, továbbá elfelejtik a lap multilaterális karakterét figyelembe venni, mely nem egy bizonyos pozíciót vállal fel, hanem azáltal kíván szolgálni az államok közti együttműködésnek, hogy minden ország kutatása nyíltan és szabadon kifejtheti álláspontját. Véleményem szerint a közép-európai nacionalizmus következményeihez tartozik, hogy manapság az egyes népek kultúr-tudománya bizonyos ellentmondásba került egymással, mely a legjobb akarattal sem iktatható ki máról holnapra. Nézetem szerint minden azon múlik, hogy ne veszítsük el a nyugalmat és az együttműködés fennálló lehetőségeit teljes mértékben kihasználjuk. Úgy hiszem, hogy a ténszerűtlen elemek és hangnemek kikapcsolása általi kölcsönös megismerés sokban hozzájárulhat ahhoz, hogy egy idő múltán az ellentétek sokkal inkább elsimuljanak, mint az pillanatnyilag lehetségesnek tűnik. Mindenesetre a 'SODF' a magyar kutatásnak éppúgy nyitva

(1898–1965) nyelvész, néprajz-, település- és helynévkutató, szlavista, az MTA tagja.] Ezért 1940 őszén Otto-Albrecht Isbertnél, a berlini magyar intézet, majd a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut munkatársánál próbálkozott, s kapott biztató választ (1940. X. 22.; X. 30.). Végül azonban Mályusz településtörténeti disszertációsorozatának első darabjáról a müncheni lapban nem jelent meg recenzió.

¹⁰⁹ Valjavec–Mályusz. München, 1938. XI. 19.

¹¹⁰ Uo.

áll, mint a németnek, úgyhogy magyar részről is lényegében hasonló eséllyel rendelkeznek. Épp azért, mert magam is ezen alapvetet vallom, értékelni tudom az Ön együttműködését, s ezért fogok mindenkor valamennyi tanulmányt nem pusztán tudományos szempontból üdvözölni, hanem egyfajta pszichológiai érintkezés építőelemeként is, ha szabad ezt így kifejeznem.”¹¹¹

Felelőssége súlyával Mályusz is tisztában volt, s azt is világosan látta, hogy az általa választott út (a népiségtörténet) német analógiája miatt hazája tudományos életében további, elhúzódó konfliktusokkal kell még számolnia. Valóban föltett szándéka volt ezért a német kollégája által különösen szorgalmazott alapvetését adni koncepciójának. Mint későbbi levélváltásaik során is utalt rá: „Gondolatban készen van a szerkezet, elkészítése azonban teljes egészséget kíván. Megnyugtatom azonban, hogy biztosra veheti kéziratomat. Ezt a munkát nagyon ambicionálom.”¹¹² Úgy gondolta azonban, hogy úttörő látásmódját fölvázolandó, kezdetnek egy a „magyar népiség” alakulásának vizsgálata kapcsán is megkerülhetetlen probléma, az idegen etnikumokhoz való viszony körüljárására vállalkozik. Javaslata szerint „először egy terjedelmesebb cikkben a ‘középkori magyar nemzetiségi politikát’ ismertetném meg. Ez ugyanis ki van dolgozva, mivel előadásaimban a múlt szemeszter folyamán ismertettem.”¹¹³ Mályusz úgy vélte, e tanulmány tematikailag is jól belepasszol a müncheni lap profiljába és hangnemét, mondanivalóját tekintve sem fog — még a harciasabb német tudományos körök részéről sem — ellenállást kiváltani. Saját bevallása szerint ugyanis épp ebben az időszakban, az óráira való készülés és a témakörben való további elmélyülés során került szembe a nemzetiségek iránti középkori toleranciának a magyar történeti tudatba bevéssé váló tételével.¹¹⁴ „Meggyőződéseim szerint — írja Mályusz — Ön nem találhat, német részről, kifogásolni valót. Nagyobb ellenkezésbe kerülhetnek azonban a mi, magyar uralkodó közfelfogásunkkal, amely talán rossz néven is vehetné, hogy a szentistváni eszméről vallott hitet német folyóiratban óhajtóm kissé korrigálni. De, meggyőződéseim szerint sikerül a tények alapján és az igazság felmutatásával elhárítani az akadályokat s bízom abban, hogy a magyar tudományos életet jellemző elfogulatlanság könnyűvé fogja tenni dolgozatom eredményeinek itthoni elfogadtatását.”¹¹⁵

Uralkodó közfelfogáson Mályusz természetesen örök riválisának, a — már leköszönt, de még mindig megkérdőjelezhetetlen politikai befolyással rendelkező

¹¹¹ Uo.

¹¹² Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14. A betegségére vonatkozó utalást ugyanezen levélben oldja fel: „Mellhártya-irritációval hosszabb ideig fekdtem, most pedig hőemelkedések maradtak vissza... Betegségem alatt nem igen dolgozhattam; annál többet elmélkedtem a ‘magyar néptörténet’ cikkem.” A nagyszabású munka azonban továbbra is késett, s Valjavec csak azután hagyott fel leveleiben a téma kidolgozását illető kitartó ostromával, hogy az végül bővebb összefüggésekbe ágyazva, s az egész magyar történettudomány reformjának egyik lehetséges útját ábrázolva — hatalmas viharok közepette — Magyarországon jelent meg. [*Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. (Bólyai-könyvek)* (Budapest, 1942.) (156 old.)]

¹¹³ Mályusz az 1937/38-as tanév I. félévében „A középkori magyar néptalaj”, a II. félévben pedig „A középkori magyar kultúrta (a magyarság és a nemzetiségek)” címmel hirdette meg előadásait.

¹¹⁴ Vö. *Mályusz Elemér: Az egynyelvű ország.* (In: Századok 75 (1941), 113–139.), 139.

¹¹⁵ Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1939. IV. 1.

— Bethlen miniszterelnök közvetlen köréhez tartozó Szekfű Gyulának széles körben elfogadott történeti-politikai nézetrendszerét érti, amely nemcsak hogy illeszkedett, de egyenest alakítója volt a „Szent István-i állameszme” prioritásán nyugvó, s a Kárpát-medence történeti egységében gondolkodó korabeli magyar állami-ideológiának. Az első magyar király befogadó és toleráns, hagyományosan példaértékűnek tekintett nemzetiségpolitikája Szekfű tudományos és politikai publicisztikájában, s nyomában a mérvadó sajtó hasábjain, valamint a közoktatás területén a katolikus erkölcsiség talpuzatát erősítette és tudatos politikai üzenetként az egységes történeti magyar állam morális létjogosultságát támasztotta alá. Ezen ideológiai konszenzust, vagy legalábbis az alapjait bebetonozó hivatalos történetfelfogást csak kevesen merték megtámadni, különösen a türelmes magyar nemzetiségpolitika doktrínájának kikezdése által, hiszen ez a „Szent István-i állameszme” dualizmus kori és két világháború közti lecsapódásának, konkrét politikai tartalmának, ti. a nem magyar etnikumú népeket is magába foglaló „politikai magyar nemzet” létének hiteles képviselőjét ásná alá. Márpedig ez, különösen a csonka-Magyarországon megmaradt egyetlen számottevő kisebbség, a németiség radikalizálódása, valamint a küszöbön álló aktuális népszámlálást (1941) kísérő nacionalista felhangok ismeretében politikai lavina elindulásának veszélyével fenyegethetne. E kontextus ismeretében vállalta Mályusz az újabb konfrontációt Szekfűvel (és az „uralkodó közfelfogással”), amikor annak — a hivatalos álláspontot népszerűsítő — tanulmányát¹¹⁶ egy hosszúságú értekezésben megtámadta¹¹⁷, s bizonyítani próbálta, hogy az első királyok nemzetiségpolitikáját éppen

¹¹⁶ A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. In: Magyar Szemle 25 (1935), 5–13.

¹¹⁷ A középkori magyar nemzetiségi politika. In: Századok 73 (1939), 257–294 és 385–448. A rendkívül sok vitát kavart kétrészes tanulmány később is visszatér még a Valjavecvel folytatott levelezésben. A magyar tudós egy ízben udvarias utalás formájában szóvá teszi, hogy mind rendszertelenebbül érkeznek a példányai a Südostdeutsche Forschungennek, „amelynek, mint a Századokban megjelent legutóbbi dolgozatomból is kiténik, szorgalmas olvasója vagyok”. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1940. X. 3.) A tanulmányban Mályusz valóban több helyütt is hivatkozza a müncheni lapot, ám többnyire korántsem Valjavecre nézve hízelgő összefüggésben. A nemzetiségi kérdés kapcsán a 30-as években Szekfű Gyulával folytatott polémiajunkt egyik — vitapartnerének irányzott — oldalvágásaként épp a Südostdeutsche Forschungen nyitó-évfolyamában megjelent *Szekfű-tanulmány* [Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: Südostdeutsche Forschungen 1 (1936), 16–26.] szolgál számára fegyverként, hogy bizonyítsa, nem csupán ő vádolható a szellem-történeti irány részéről a nemzeti tudatosság megjelenési formáinak (talán olykor anakronisztikus és erőltetett) firtatásával, de maga Szekfű is „kiemeli az uralkodóknak a kisebbségekkel szemben követett eljárásában a tudatosságot”. (i.m. 261.) Más helyütt a hivatkozás éle épp a Valjavec lapjában képviseletet nyert szellemiség ellen irányul. Támadólag idézi *Friedrich Müller-Langenthal*-nak a müncheni lapban közölt cikkét [Die geschichtlichen Rechtsgrundlagen der „Sächsischen Nationsuniversität” in Siebenbürgen und ihres Vermögens. Ein Beispiel volkrechtlicher Entfaltung mit Geschichtsmächtigkeit. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 44–68.], mégpedig abban az összefüggésben, hogy a völki történetírás követői „mit sem törődnek a magyar állam szervezetével s a királyi hatalomnak a súlyával”, s a nemzetiségek törekvései eredményétül tüntetik fel a számukra engedélyezett privilégiumokat. „Mint ahogyan a szász történetfelfogás legújabb körvonalazói teszik, akik az őshazából hozott népjognak a csodás érvényesülését látják múltjukban s ilyen okoskodással támasztják alá elgondolásukat: A szászok egyáltalán el sem jöttek volna Németországból, ha nem biztosítják számukra azt a törzsi jogot, amely hazájukban érvényesült; mint mindenütt szívesen látott telepések, keresztül tudták vinni akaratukat, mint közösségek pedig népi joguk letéteményesei lettek.” A két világháború közötti német népiségi tudat több száz évvel ko-

nem a tolerancia, hanem a türelmetlenség és a letelepedő idegenek beolvasztására való törekvés irányította, amit az igazolna, hogy az érkezőket lehetőség szerint nem egy tömbben, hanem az ország egész területén szétszórva, jelentősebb magyar népi tömegek közé telepítették. A tolerancia, az autonómia-igények akceptálásának jelei majd csak a 15. századtól, tehát a rendiség kivirágzásával, szélesebb társadalmi rétegeknek a hatalomba való beemelésével (vagyis egyfajta „demokratizálódással”) együtt mutatkoznak (lásd *Universitas Saxonum*). A 40-es évek elején e témakör kapcsán lezajlott újabb pengeváltásuk¹¹⁸ leginkább azt bizonyítja, hogy érveikkel nem sikerült meggyőzni egymást, s bár mindketten kifejtették a nemzetiségi kérdés kapcsán saját nemzetfogalmukat, melyek végeredményben a trianoni békediktátum revíziójának alátámasztására szolgálnának (mindössze ennyiben áll konszenzusuk), ám Szekfű továbbra is politikai nemzetben és „államrezon”-ban, hatalmi konstellációkban gondolkodva képzeletben el a területi integritás visszaállítását, míg Mályusz a korabeli német nemzetfogalomtól ihletve (ám azzal szemben) népi nemzetet lát maga előtt, s általában a magyar művelődés önállóságának hangsúlyozásával, a nemzeti összetartozás-tudat felébresztésével, belső és nem állami erő mozgósításával kíván célhoz érni.¹¹⁹

rábbi időszakba való visszavetítésének, valamint az ezzel megalapozott történeti érveknek, s a rajtuk nyugvó aktuálpolitikai töke kovácsolásának elutasításában Mályusz csatlakozik a jelenség kártékony hatását már diagnosztizáló magyar tudósok sorához. (Vö. Pukánszky Béla recenziója Valjavec Windisch-tanulmányáról, 62. jegyzet.) Mályusz szerint „nincs szükség arra, hogy a királyi hatalom túlsúlyát hangoztassuk, s mintegy mérlegre vetve, rámutassunk, hányszor volt erősebb, mint bármelyik nemzetiség. De talán mégsem egészen felesleges eloszlatni a hiedelmet, mintha az Árpádok államának tekintélyét és épségét fenyegetőleg lehetett volna függővé tenni bármelyik nemzetiség jóindulatától, igényei kielégítésétől”. (i.m. 393.) Szintén a magyar kutatás számára elfogadhatatlan elméletek közvetítőjeként tűnik fel a Valjavec által szerkesztett *Südostdeutsche Forschungen*, amikor Mályusz az Árpádok nemzetiségi politikája kapcsán vizsgálat alá veszi az 1290-es esztendő, ti. amikor III. Endre koronázása alkalmából a nemeseken kívül a „nemesek módjára viselkedő” erdélyi szászok kiváltságait is megerősítette. Ez a magyar történelem szerint „azokat írta körül, akik betű szerint nem voltak nemesnek tekinthetők, de életmódjuk, körülményeik a kiváltságos réteg tagjaihoz tették őket hasonlóvá”. Az újabb német kutatások azonban az erdélyi szászok előkelőit „előszeretettel keresik az ősi német nemesség leszármazottjai között. [...] A bökkenő csak az — írja Mályusz —, hogy adat egyáltalán nem támogatja a feltevést, mintha az szász arisztokrácia nemesi eredetű lett volna.” Ezért „a történettudomány módszerében való tájékozódás elmulasztásának” tulajdonítja a vonatkozó, s több német népiségtudományi folyóiratban is elsorolt, kreált bizonyítékokat. Ezek közé tartozónak ítéli a tekintélyes debreceni germanista Huss Richárd tollából származó hivatkozott tanulmányokat [vö. *R. Huss: Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 147–159., ill. *uő.*: *Deutscher Adel in Siebenbürgen und seine urheimatliche Herkunft*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* 5 (1933), 211–220.] Végeredményben Mályusz szerint „bizonyára megnyugodva utalhatjuk a szászok ősrégi nemességéről szóló fejtegetéseket a mesék birodalmába”. (i.m. 406–407.)

¹¹⁸ Ennek dokumentumát, „Az egy nyelvű ország”-ot [vö. 114. jegyzet], csakúgy mint a vitát kiváltó — imént említett — értekezését [vö. 117. jegyzet] postázza a rendkívül érdeklődő Valjavecnak, aki az újabb polémiában ismét lehetőséget látott arra, hogy azt saját céljai szolgálatába állítsa. Ezúttal azonban Mályusz fejtegetéseit arra használta, hogy az évtized közepe óta Szekfűvel elhídegtelt kapcsolatát hozza rendbe. A riválisához írott levelében ugyanis a nemzetiségi kérdés kapcsán az ő felfogásával azonosult látványosan: „Az én felfogásom szerint is tökéletesen helytállóak az Ön középkori magyar kisebbségi politikát illető fejtegetései, melyek Mályusz tanulmányával helyezkednek szembe. Mályusz tanulmánya számomra teljességgel felfoghatatlan.” (Valjavec–Szekfű. München, 1940. X. 3.)

¹¹⁹ Vitájuk ezen szakaszához lásd *Erős*, 103–125.

A Valjavec iránti bizalmatlanság fokozódása Magyarországon

Az újabb, nagy reményre jogosító tanulmány kilátásba helyezése ellenére 1938/39 fordulójától viharfelhők gyülekeztek a kezdeti bizalmatlanság után amúgy is csak lassan normalizálódott kapcsolat fölött. A korszak rohamléptekkel felgyorsult nagypolitikai történései a két tudós közötti levelezésben is lecsapódtak. Csehszlovákia megcsonkításából ugyan a magyar revíziós törekvések is hasznot húztak, ám a további német igények felől senkinek sem lehettek illúziói. A 30-as években a térséget elárasztó német tudományos és propagandairódlom¹²⁰ bizonyos túlkapásai — mások mellett — Mályuszban is olyan ellenérzést keltettek, mely akár az együttműködés további formáitól való elzárkózásnak, s a tudóstársával fenntartott szakmai kapcsolat felszámolásának a lehetőségét is magában rejtette. Mályusz rendkívül határozottnak mutatkozott ebben a kérdésben: „Engedjen meg azonban egy megjegyzést. Szeptember óta a világ nagyot változott, oly jelenségeket is vetve fel, amelyekkel még nem sikerült tisztába jönnöm, mert fájó volna végleg kiábrándulni bizonyos eszményekből s mert talán van még remény a további megértéshez. Ha azonban Ön is úgy gondolná, hogy a mai u.n. Szlovákia lakosságának 41%-a német¹²¹ — végül is ez lehet az Ön meggyőződése — úgy, ne vegye rossz néven, ha minden további tárgyalást, megbeszélést teljesen céltalannak tartok. Ebben az esetben talán halasszuk el együttműködésünket oly időpontra, amikor a hivatalos német felfogás nagyobb megértést fog tanúsítani a magyarral szemben.”¹²² Valjavec különösen kényes helyzetbe került, amikor kollégája levelének két és fél hónapi pihentetését követően válaszára határozta el magát. A kapcsolat megszakadásából származó veszteséget semmiképp nem vállalhatta fel, túl tekintélyes, továbbá rebellis mivolta okán a hivatalos magyar felfogás ellenében is kijátszható adut veszített volna vele, másrészt a 30-as évek végére kapcsolatrendszerében túl kevesen maradtak meg a magyar tudományosság igazán elismert, megkérdőjelezhetetlen egyéniségei. Mályusz megtartásának tehát stratégiai jelentősége volt, álláspontjával azonban mégsem azonosulhatott anélkül, hogy ezzel kirekesztette volna magát az évtized végére az objektivitást a politikai kollaborációra felcserélő birodalmi történettudomány egységfrontjából.

Tömör és a magyarázkodást kerülő választ fogalmazott tehát, melyben nem mulasztotta el utalni a szélsőséges vélemények mindkét oldalon tapasztalható jelenlétére: „Természetesen nem lehetek azon a véleményen, hogy a német népesség aránya Szlovákiában 41%-ot tesz ki. Minden ez irányú fejtegetés felesleges. Soha nem állította ezt egyetlen valamelyest komolynak mondható német fórum sem.”¹²³ Egyébiránt meg tudom érteni az Ön kedélyállapotát, ám azt is szeretném

¹²⁰ Vö. *Rónai András*: Egy német nemzetiségi térkép. In: *Magyar Szemle* 24 (1935), 120–125.; *Gogolak Lajos*: Történetünk német népi szemléletben. In: *Magyar Szemle* 28 (1936), 217–228.; *Tomori Viola*: A német „népiség”-kutatás. In: *Magyar Szemle* 31 (1937), 143–152.

¹²¹ E sorok írója minden igyekezete ellenére sem akadt nyomára a Mályusz által sérelmezett számadat forrásának.

¹²² Mályusz–Valjavec. [Budapest], 1939. IV. 1.

¹²³ Valjavecnek a szlovákiai nemzetiségi arányokra vonatkozó élénk érdeklődést jelzi, hogy az ezzel kapcsolatos kutatásokból maga is kivette részét, s jelentős mennyiségű, részletes kidolgozásra váró dokumentációt halmozott föl. Az adatok kiértékelése és szemléltetése terén jelentkező további munkálatok ésszerű elosztása ügyében kapcsolatba lépett a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut

megjegyezni, hogy alkalmasint magyar oldalról is sajtóságos hangok hallhatóak. Magam részéről az adott helyzetben feladatunkat abban látom, hogy szigorúan tényszerűen dolgozzunk és minden véleményt szóhoz juttassunk. A magyar nép és kultúra feltétlen barátjaként csatlakozom a levelében Ön által is kifejtett reményhez, hogy minden jó útra terelődik.”¹²⁴

Utolsó soraiban már ismét az együttműködés kapuit tárta fel, amit alighanem Mályusz is megkönnyebbüléssel fogadhatott, a következő hónapokban ugyanis is a kapcsolat normalizálására törekvő, óvatosan puhatólózó gesztusokként sorra érkeztek a saját és tanítványai legfrissebb munkáit tartalmazó küldeményei¹²⁵, melyeket Valjavec hasonló ajándékai¹²⁶, ill. udvariasan elismerő hangú köszönőlevelei¹²⁷ viszonzottak. A müncheni kutató legértékesebb ajándéka saját, hosszas vajúadás után végre napvilágot látott habilitációs munkája volt, amit Mályusz a körülményekre való tekintettel visszafogott udvariassággal ünnepelt. „Nagy örömet szerzett nekem, hogy megajándékozott a ‘Kultureinfluss’¹²⁸ hatalmas kötetével. Óriási munkateljesítmény. Szívből gratulálok hozzá. Bizonyára nagy megnyugvást érez most, hogy az első kötetet olvasói kezébe adta, hiszen a második

munkatársával, a Kárpát-medence németsege iránt hozzá hasonlóan elkötelezett Otto-Albrecht Isberttel. A levelezés a két intézmény kooperációját bizonyítja. „Azt tervezzük — írja Valjavec —, hogy a szlovákiai németseg részarányára [Blutsanteil] vonatkozó felmérések lezárulása után, annak eredményét kartográfiailag rögzítjük. Örölnék neki, ha ezen a téren együttműködhetnének olyan formában, hogy a térképeket Ön dolgozza ki Stuttgartban az én dokumentációm alapján.” (Valjavec–Isbert. München, 1940. VI. 24.) Válaszában Isbert maga is üdvözli a tervet és kész vállalni a kartográfiai ábrázolást: „A német vér szlovákiai arányának közös ábrázolására vonatkozó javaslatát szívesen fogadom és kész vagyok az Ön dokumentációja alapján a kartográfiai ábrázolást elvégezni.” (Isbert–Valjavec. Stuttgart, 1940. VI. 27.) A sikeres közös vállalkozás eredményéről már ismét a müncheni történetés leveléből értesülünk: „A szép és jól sikerült Szlovákia-térkép megkülönböztetésért hálás köszönetem. Úgy népiséggpolitikái, mint népiségtudományi tekintetben értékes szolgálatára lesz az eljövendő munkának.” (Valjavec–Isbert. München, 1940. IX. 6.)

¹²⁴ Valjavec–Mályusz. München, 1939. VI. 12.

¹²⁵ *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) [Valjavec maga recenzálta a vasikos munkát. Rövid, néhány soros írása minden véleménynyilvánítástól tartózkodik, csupán a kötet felépítésének, tartalmi egységeinek bemutatására szorítkozik, s csak utolsó mondataiból érződik ki a hatalmas munkateljesítmény respektálása. (In: *Südost-Forschungen* 5 (1940), 1000–1001.)], *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és a rendiség problémája.) In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I–II. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, [1940.], I. 309–433. (Klny. Budapest, 1940.), ill. tanítványainak disszertációi közül: *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 4.), ill. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések; 5.) [Mindkét munkát M. Schwartz recenzálta Valjavec lapja számára. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 711–712., ill. 712–713.]

¹²⁶ *Fritz Valjavec*: Die neue Széchenyi-Forschung und ihre Probleme. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* IV (1939), 90–110., továbbá intézetének kiadványai közül *Edmund Steinacker*: Lebenserinnerungen. München, 1937., *Herbert Weinelt*: Das Stadtbuch vom Zipser Neudorf und seine Sprache. München, 1940., ill. természetesen a *Südostdeutsche Forschungen* aktuális füzetei. E küldemények megérkezését Mályusz 1939. X. 21-én, ill. 1940. XI. 6-án kelt leveleiben igazolta vissza.

¹²⁷ Valjavec–Mályusz. [Kistarcsa], 1939. VIII. 13., München, 1940. V. 22.

¹²⁸ *Fritz Valjavec*: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. München, 1940. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 21., ill. Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn; XV.)

kötet elkészítése, az alapok megrögzítése után, lényegesen kevesebb fáradságot fog okozni. Vagy már talán kész is vele? Az Ön munkabírásától még ez is kitelik!”¹²⁹ A kötetben megfogalmazott, s az övéitől sok tekintetben mérföldes távolságra lévő gondolatok kapcsán is békülékeny hangot ütött meg: „Be kell vallanom, hogy még csak egyes részeit olvashattam. Ezek éppen olyanok voltak, amelyekkel kapcsolatban konstatálhattam, hogy korábban megjelent felfogásomat, nézeteimet, bizonyításaimat nem fogadta el. Bízom azonban jószerecsémben, hogy akadnak majd olyan pontok is, amelyekben meggyőződésünk nem különbözik egymástól. De ha ilyen nem is lesz, azt hiszem, továbbra is megbecsüljük egymás felfogását, bármennyire eltérjenek is egymástól.”¹³⁰ Jelzésértékűek voltak e szavak, s Valjavec valóban ennek megfelelő barátságos közeledéssel igyekezett elbagatelizálni azt a szakadékot, amely kettejük felfogását magyarság és németiség kulturális egymásrahatása tekintetében elválasztotta. „Nagyon köszönöm a munkám 1. kötetére vonatkozó baráti szavait. Ami a nézetkülönbségeket illeti, nos azt hiszem, ezek nem oly nagyok, mint azt Ön feltételezi. Bár felfogásunk a kultúrtörténeti adottságokat illetően különbözik, mégis újra és újra örömmel állapítom meg, hogy a magyar társadalom- és gazdaságtörténet területén jelentős összhang mutatkozik. Az 1. kötetben ezen összefüggésekbe (pl. a magyar lovagság kérdéseibe, melyben messzemenően egyezik véleményünk) nem mentem bele, ám remélem, hogy az 1. kötet 2. kiadásában, mely talán már a jövő év tavaszán megjelenik¹³¹, e tekintetben is pótolhatok némely mulasztást, s ezáltal bizonyíthatom, hogy nem vagyok teljesen taníthatatlan.”¹³²

A „Kultureinfluß”-kötet megjelenése azonban a magyar tudományos élet nem minden személyisége részéről váltott ki ilyen elnézően jóindulatú reakciót. Sőt, nyugodtan kijelenthető, hogy a többségi vélemény Valjavec munkáját veszélyesnek minősítette és abból a német politikai expanzió törekvéseinek tudományos alátámasztását vélte kiolvasni. A politikai realitásoknak megfelelően — 1941/42-öt írtak már, mire a recenziók megjelentek — e bírálatok nem minden esetben egyformán kemény és felvállaltan konfrontatív stílusban fogalmaztak, a szerzőik különböző habitusából fakadó, esetlegesen diplomatikusabb fogalmazásmód lehántása után azonban egyértelmű, hogy kritikájuk élet a mű alapkoncepciója, a délkelet-európai német kultúrbefolyást elfogadhatatlan módon felnagyítani szándékozó törekvés ellen irányozták. A kevésbé kiélezett hangvételű, de tökéletesen precíz diagnózist adó ismertetések közé tartozott Csapodi Csabáé.¹³³ A kritika a világhosszra tett nézetkülönbségek ellenére elismerő, s mivel nem tételez fel tudatos és politikai indíttatású elfogultságot, hanem csupán a témaválasztásból eredő szemléletmódbeli egyoldalúságot, s ebből fakadóan bizonyos jelenségek (nem rosszin-

¹²⁹ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1940. X. 3.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Ez már nem történt meg, viszont a világháború után térségünkre vonatkozó kultúrtörténeti ismereteinek összegzéseként e munkát igen jelentősen átalakítva és kibővítve, s nyelvismeretét felhasználva a magyar, szerb, horvát, szlovén, szlovák és román irodalmat is áttekintve újraírta. Az ötkötetes „Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa” (München, 1953–70) a Südosteuropäische Arbeiten 41–45. köteteként jelent meg.

¹³² Valjavec–Mályusz. München, 1940. X. 12.

¹³³ In: Századok 76 (1942), 463–472.

dulatú) túlértékelését, összességében alapvetően nem elutasító. Érvényes mindez Valjavec „eddig is tekintélyes”-nek értékelt munkásságára csakúgy, mint ezen hatalmas vállalkozására, melyben noha „egyik nemzetnek a másikra gyakorolt kulturális hatásának kutatása alig függetleníthető a politika és a nemzeti önérzet színező hatásaitól”, Valjavec mégis „elismerésreméltóan törekszik az objektivitásra”. S ha eziránt némely magyar olvasóban kételyek is ébrednek, s „a szerző következtetései nem mindig állják meg a helyüket”, annak okaként „nem is a tárgyilagosságra való törekvés hiánya, hanem magában a mű lényegében rejtőző veszedelmek”, ti. a tárgyválasztásban rejlő módszertani nehézség keresendő. „A történelem az élet teljességének bemutatására törekszik, sokszálú, bonyolult folyamatokkal foglalkozik. Aki ezek közül csak egy irányba fordítja figyelmét, az hasznos tisztázó munkát végezhet, részletkutatást, de eredménye mindig csak adalék marad, adatgyűjtés, amelyet a szintetikus szellemű feldolgozás felhasználhat, önmagában azonban, ha szintetikus igényű munkaként jelentkezik, az olvasóban akaratlanul is téves képzetet kelt.”¹³⁴ Így aztán, bár a térségben „eredeti népkultúrák éltek s különböző nyugati, déli és keleti kultúrák hatásából ‘egyszeri, sajátos kultúrértékek’ keletkeztek, mégis a csak egyoldalú adatok felsorolása az olvasóban azt a képet kelti, mintha Magyarország kulturális befolyást csak a németektől kapott volna s művelődése lényegében a német kultúrjavak kissé mindig megkéső átvételéből állana”. Valjavec elismerésre méltó szorgalommal összeállított, adatgazdag munkája ezért akár zavart is okozhat abban az esetben, ha „az olvasó elfelejtkezik arról, hogy nem szintézist olvas, hanem analízist; amit lát, az nem a teljes kép, hanem annak csak egy vonása”.¹³⁵

A mű tematikai felépítését követve az egyes fejezetek (középkor, humanizmus, reformáció és ellenreformáció, felvilágosodás) főbb gondolatai is kiemelésre kerülnek, mindvégig hangoztatva ugyan a dicséretes munkateljesítményt („elismerésreméltó részletesség”; „az adatok imponáló tömege”¹³⁶), ám fokozott figyelemmel a megközelítésből fakadó túlkapásokra is: „Reformáció és katolikus restauráció tehát nem könyvelhető el egyszerűen német kultúrhatásnak, hanem — elismerve a németiség felbecsülhetetlen jelentőségű indításait, támogatását — egyéb kultúrhatásoknak és a magyar kultúra aktív alkotóerejének is megfelelő értéket fogunk tulajdonítani s a tények ismeretében aligha fogunk olyan merész kijelentéseket tenni, hogy a XVI–XVII. században ‘Erdély szellemi képét — eltekintve az osztrák befolyástól — teljes mértékben a Birodalomból érkező hatások határozták meg’”.¹³⁷ Végeredményben a felsorolt kifogások — a recenzens állítása szerint — „inkább helytelen szempontokra, mint téves közlésekre akartak rámutatni s egyáltalán nem vonnak le semmit a páratlanul hatalmas anyaggyűjtésre támaszkodó munka érdemeiből”.¹³⁸ „Ezzel szemben V[aljavec] nézőpontjába gyakran csúsznak be aránybeli eltulodások. Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más

¹³⁴ i.m. 464.

¹³⁵ i.m. 465.

¹³⁶ i.m. 467. ill. 468.

¹³⁷ i.m. 469.

¹³⁸ i.m. 471.

nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani. Ebből következik, hogy nem is annyira adattai, melyeket pontosan idéz, a megbízhatatlanok, hanem egyes következtetései, értékelései, amelyek jobbára csak föltevészek, nem bizonyosságok.”¹³⁹

Ilyen visszhangok ismeretében, s tekintve azt is, hogy másik régi és tekintélyes levelezőpartnere, Szekfű Gyula, nem is volt hajlandó reflektálni a munkáira¹⁴⁰, csak még inkább megbecsülendő gesztussá minősült Mályusz állásfoglalása. „A könyvvel kapcsolatban kinyilvánított jó véleményéért — írta Valjavec — annál is inkább köszönettel tartozom, minthogy a kötet a magyar körök szemében sajnos csekély egyetértést váltott ki, amit pedig — s azt gondolom, ezt elbizakodottság nélkül állíthatom — talán joggal igényelhetett volna magának. Ez mindennek előtt azért igen sajnálatos, mert minden jel szerint a könyv szívélyesnek nem mondható kávéházi fecsegések tárgyává vált, s olyan emberek bősültek fel rajta, akik egyrészt nem is olvasták a könyvet, másrészt pedig valójában nem is a szerzőt, hanem valami egészen mást kívántak célba venni.”¹⁴¹ E Valjavec által sérelmezett jelenségek azonban még nem is merítették ki a német népiségtudomány túlkapasáinak visszautasítása tekintetében megfogalmazott magyar álláspontok egész palettáját. A „Kultureinfluß”-kötet a legmegsemmisítőbb kritikát egy Szekfű-tanítványtól kapta, aki az igazán konfrontatív magyar felfogással is megismertette a müncheni kutatót. Valjavec csak nehezen tudta leplezni indulatát, amikor erre utalva fönti sorait így folytatta: „Mindenek előtt az döbentett meg, hogy egy valaha oly tekintélyes folyóirattól, mint az 'Egyetemes Philologiai Közlöny'¹⁴², kitelhetett az, hogy Kósa politikailag motivált sárdobálást hozza¹⁴³, amelyről egyébként a dolgok ismeretében sajnos azt kell feltételeznem, hogy egy olyan akcióról van szó, mely a háttéremberekét sem nélkülözi.”¹⁴⁴

Kósa bírálata valóban elmarasztaló, s Valjavec munkájának a Századokban megjelent — már idézett — ismertetéséhez képest hangsúlyosan nem a müncheni szerző hátsó szándéktól mentes, csupán szemléletmódbeli különbségeken alapuló disszonáns hangjaira hívja fel a figyelmet, hanem épp ellenkezőleg, a szóban forgó munka alapteóriájának akceptálhatatlanságát hangsúlyozza. A német „völkisch” szakirodalomban már teret nyert „Kulturgefälle”-elmélet vezérelvként való megjelenése a szintetizáló igényű habilitációs munkában nem csupán azért tűnt aggasztónak Kósa szemében, mert akár nemzedékek számára betonozhatja be a

¹³⁹ i.m. 465.

¹⁴⁰ Szekfű mindössze egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalásaként mond köszönetet az előzékeny módon megküldött kötetért. (Szekfű–Valjavec. [Budapest], 1940. VII. 16.)

¹⁴¹ Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

¹⁴² Egyetemes Philologiai Közlöny / Archivum Philologicum. Budapest, 1 (1877) — 71 (1948). A Magyar Tudományos Akadémia és a Budapest Philologiai Társaság kiadása. (A Valjavec által sérelmezett cikk megjelenésének időpontjában szerkesztői: Huszti József és Eckhardt Sándor.)

¹⁴³ Kósa János (1914–1973) történész, szociológus. 1937-ben doktorált a budapesti egyetemen egy a német népiségtudományi körökben hevesen bírált témával (Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig). Magyarországon a budapesti, majd a szegedi egyetemen tanított, 1949-ben történt kivándorlása után pedig Montrealban, majd a bostoni Harvardon. A szóban forgó recenziója: *Fritz Valjavec: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* In: *EPhK* 65 (1941), 214–229.

¹⁴⁴ Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

német kultúrbefolyás koncepciózusán felnagyított jelentőségét, de azért is, mert ekkorra már Valjavecet a térségre vonatkozó német kutatások egyik legbefolyásosabb személyiségként tartották számon.

„A szerző személye — írja a recenziens — nem ismeretlen a magyar tudományban. Műveire, termékeny gyorsaságról tanúskodó cikkeire, eredményes szervezőmunkájára, amellyel a Südstdeutsche Forschungen eddigi évfolyamait életre hívta, már régen felfigyelt tudományos életünk. Kétségtelen, hogy amióta Schünemann Konrád¹⁴⁵, még fiatal éveiben, hősi halált halt a nyugati hadszíntéren, Valjavecet tekinthetjük a németországi magyar-kutatások vezető egyéniségének.”¹⁴⁶ E rangos elismerés, valamint a bírálóiban később is elő-előforduló általános, olykor evidenciaként ható dicséretnek csak a hozzájuk képest még nagyobb kontraszt érzetének megalapozására, s az ismertetésben nem is titkolt ellenézés — három konkrét példa alapos kidolgozásán keresztül történő — hatásos alátámasztására szolgálnak. Kósa elismeri Valjavecet kapcsolatban, hogy a Südstforschung-ban való „szerepre valóban alkalmassá teszi őt nagyszerű nyelvtudása, páratlan szorgalma és nem utolsó sorban fáradhatatlan kitartása: a tudósnál mind megannyi becsülendő erény”¹⁴⁷, s előrebocsátja azt is, hogy „Egy évtizedes munka eredményét kell az előttünk fekvő kötetben megbecsülnünk”, s „a részlettanulmányok hosszú sora előzte meg mostani, újabb szintézisét”.¹⁴⁸

Az alapos és körültekintő előkészületek terén sem talál kivetnivalót: „Nézeteit az adatok gazdag tárházával bizonyítja. Nagyszámú jegyzetében az utolsó éveknek jóformán teljes magyar tudományos irodalmát idézi s még hozzá a folyóiratok cikkeit is olyan teljességgel dolgozza fel, hogy az még egy magyar tudós művében is ritkaság.”¹⁴⁹ Annál bántóbb ezért a megbírált számára az olvasó véleményét hamar a kívánt mederbe terelő sommás megállapítás: „Mindamellett be kell vallanunk, hogy Valjavec új műve már csak tudományos alkatában is bizonyos csalódást keltett. [...] Valjavec korábbi munkássága alapján feltehetjük, hogy olyan általános tudományelméleti tanulságokat nyerhetünk majd művéből, amit a kultúrösszehasonlító tudomány minden vonatkozásban felhasználhat.”¹⁵⁰ Kósa sérelmezi, hogy munkamódszerének alapjait Valjavec elmulasztotta tisztázni, s „még elméleti bevezetést sem kapunk a tulajdonképeni tárgyaláshoz.” „A szerző tudományelméleti felfogását, módszertani elveit az egyes elszórt kifejezésekből, elbújt mellékmondatokból kell összeszemelgetni...”¹⁵¹ Ennek rekonstrukciója során ismeri fel a recenziens az asztalán fekvő munka lényegi mondanivalóját, a magyar olvasó számára elfogadhatatlan alapkonceptióját. Azt, hogy a délkelet-európai német kultúrhatások „megértéséhez a kultúrlejtő (Kulturgefälle)

¹⁴⁵ A II. világháború elején Franciaországban elesett Schünemann (1900–1940) a Berlieni Magyar Intézet munkatársa volt, s rendszeres cikkírója a magyarországi német népiségtudományi folyóiratoknak. Nekrológia: *Albert Brackmann*: Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: *Ungarische Jahrbücher* XX (1940), Heft 1–2., 1–6., ill. *Anton Tafferner*: Univ.-Prof. Dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis. In: *Deutsche Forschungen in Ungarn* IV (1939), Heft 3–4. [1941], 285–289.

¹⁴⁶ i.m. 214.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ i.m. 217–218.

¹⁵⁰ i.m. 215.

¹⁵¹ Uo.

elméletét használja, amiben kétségtelenül Steinacker Harold tanítványának mutatkozik. [Igen közeli, baráti kapcsolatukról árulkodik a müncheni Südost-Institutban — 2002 tavaszáig — őrzött levelezésük. – O.L.] [...] Steinacker Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtőt tételez fel és mindig hangsúlyozza, hogy Nyugat-Európa jelenti a kultúrfennsíkot...” Valjavec ugyanakkor „a középkorról beszélve, szinte tételként állítja föl, hogy ‘a nyugat felé való irányzottság Magyarország számára lényegében a német viszonyokhoz való közeledést jelentette’ (14 l.). Ezért csupán ‘középeurópai kultúrlejtőt ismer’, amely Magyar- és Csehország felé lejt (55 l.) és amit a reformáció korától kezdve ‘német kultúrlejtőnek’ (167, 185, 199 l.), majd később ‘bécsi kultúrlejtőnek’ (326 l.) nevez. De ez a lejtő Magyarország keleti határánál véget ér: a magyar és a román parasztság között már nem mutatható ki a kultúra lejtése (249 l.)”¹⁵²

Ha Valjavec Kósa recenziójának elutasító hangneme nyomán — mint láttuk — nem kis politikai háttértöltetet érzett ki a sorok mögül, úgy csak megerősíthette őt véleményében a kollégája által zokon vett mondatainak kiemelése. Amit ugyanis a magyar nemzeti öntudat a kultúrfölény felemlegetésével kapcsolatban német-magyar viszonylatban sérelmesnek érzett, ugyanazt nyilvánosan, az országos kultúrpolitika szintjén maga is felvállalta a szomszédos államok irányába, ez esetben persze azon fönnakadva, ha e kultúrfölény meglétét tőle tagadták meg. Ezen alapállásból utasította vissza Kósa oly határozottan a müncheni történésznek a „magyarság kultúrpasszivitására”¹⁵³ vonatkozó nézeteit, ill. az egyenértékű, önálló, nemzeti gyökerű magyar műveltség elvitatásának kísérletét. A Valjavec-től vett további idézetek is ezt támasztották alá. „Könyve utolsó oldalán pedig leszűri egész munkájának a tanulságát, [...] hogy a magyarság szellemi állása a tér többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti... A magyarság szellemi közvetítőszerének a sajátsága elsősorban is mindig a német kultúrelemek továbbadásában állott. (449 l.) Ezzel a tudományos módszertannal — véli a recenzens —, nem szükséges behatóan foglalkozni... Elég annyit megjegyezni, hogy a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne a kultúrát csupán tehetetlen tömeg gyanánt felfogni, amely egy adott lejtőn a fizikai törvény értelmében állandóan egy irányban és talán szabályos sebességgel csúszik. Nem: a kultúrát teremtő élet sokkal változatosabb, színesebb, emberibb: egyéni erők játéka. Nem csoda, hogy a kultúrlejtő elméletét a magyar tudomány Steinacker óta sem fogadta el s úgy hisszük, a közeljövőben is bizonyára tartózkodólag fog vele szemben viselkedni.”¹⁵⁴ A munka — szándékosan különböző korszakokból kiragadott — bizonyos megállapításainak részletekbe menő cáfolatát követően Kósa kijelenti, hogy az „minden adat-gazdagság ellenére, nem felel meg mindenben a mai tudományosság fokozott, szigorú követelményeinek”.¹⁵⁵ Megtévésztő eredményeiért azonban felelős a magyarországi német filológia is, valamint annak kiemelkedő jelentőségű egyénisége, Bleyer Jakab, aki „csupán passzív szerepet tulajdonított a magyarságnak; tehát az ő véleménye

¹⁵² Uo.

¹⁵³ i.m. 217.

¹⁵⁴ i.m. 216.

¹⁵⁵ i.m. 226.

szerint a magyarság csupán kapó és nem adó fél volt a németiséggel szemben. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy filológiánk s a vele kapcsolatos történetírásunk még nem dolgozta fel kellőleg a magyarságból kiinduló s a németiség felé irányuló kultúrhatásokat.”¹⁵⁶ „Valjavec terjedelmes munkája nem változtatott érdemlegesen azon a felfogáson, amit a magyar kutatók az összehasonlító kultúrtudományra vonatkozólag már régebben vallottak. Ők már régebben is határozott szociológiai megalapozottságot kívántak adni ennek a tudománynak. Azt hangoztatták, hogy amint egy társadalmon belül minden egyed hat minden más egyedre, természetesen az egyik kisebb, a másik nagyobb mértékben, úgy hat a világnak minden egyes kultúrája az összes többiekre... A magyarságot is, mint a föld minden népét, a világ minden kultúrájának a hatása érte, természetesen nem mindegyik egyforma erővel. Leghatásosabban azok a kultúrák érintették, amelyek térbeli közelségben virultak... Európa nagy kultúrnépei közül egyedül a németek határosak közvetlenül a magyarsággal, [...] érthető tehát, hogy a német hatás volt a leg hosszabb és legzavartalanabb, de azért lehetetlenség lenne az egész magyar kultúrát belőle magyarázni. Mindenekelőtt helyet kell adni a magyarság egyéni, sajátos kultúrteremtő készségének. [...] Soha, a történet egyetlen századában sem szűkítette le a magyarság kulturális szemhatárát és sosem nézett kizárólag egy irányba. Éppen ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy a magyarság (talán valamilyen benne rejlő kultúrpolitikai ösztön alapján) mindig arra törekedett, hogy minél több irányban nyerjen tájékozódást, hogy minél több kultúrfolyam ömöljék a Kárpát-medencébe... A magyarság mindig okulásra kész tisztelettel tekintett a nagy németiség kulturális eredményeire, de sosem vesztette el tájékozódóképességét a világ többi kultúrái között sem. Ez az örökös, minden irányba való keresés egyik legfontosabb tényezője volt mindenkor a magyar kultúrfejlődésnek.”¹⁵⁷

Az egymásrautaltság érzése

A Szeffő közvetlen környezetéből, ezáltal tehát a magyar történetírás hivatalosnak tekintett vonulatától érkezett félreérthetetlen elutasítás motiváló hatást fejtett ki a Valjavec és rebellis kollégája közötti kapcsolatok tovább erősítése szempontjából. Az uralkodó magyar történeti ideológiával szembeni egymásrautaltságot ezek a visszajelzések mind tisztábban felismertették a müncheni történésszel is, aki ezért a 30-as évek eleji felfogásához képest maga is több megértést és szimpátiát igyekezett mutatni Mályusz iránt. Előzékeny hozzáállását kimutatandó, (mérsékelten) önkritikus hangokat is megfogalmazott saját munkájával kapcsolatban, mielőtt azt a minden bizonnyal politikai célok által tudatosan orientált bírálatokkal szemben — Mályusz elismerő véleményére alapozva — fölmentette volna: „Világos számomra, hogy fennállnak bizonyos hiányosságok a munkámban, s hogy néhol célszerűbben, jobban fogalmazhattam volna. A második kiadás, mely deo volente még az idén megjelenik,¹⁵⁸ meg fogja mutatni, hogy könyvem legszigorúbb recenzense én magam voltam, aki a meglévő gyöngeségekkel kapcsolatban nem ringatta magát illúziókban. Am épp ezért lesújtó a felisme-

¹⁵⁶ i.m. 227.

¹⁵⁷ i.m. 227–228.

¹⁵⁸ Vö. 131. jegyzet.

rés, hogy tízévi megfeszített és jóhiszemű munkát emberek egy bizonyos csoportja semmisnek nyilváníthat, mert ez így jobban belepasszol az ő kis ügyleteikbe és hangulatkeltésükbe. Az effajta manőverek tekintetében azonban megnyugtató azt látni, hogy a magyar történeti kutatásnak egy olyan megvesztegethetetlen személysége, mint Ön, igazságot szolgáltat a könyvnek.”¹⁵⁹

Az udvarló megjegyzés ellenére Valjavec tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a magyar történetírásnak mind a hivatalos, mind pedig az oppozícióban lévő körei, s köztük maga Mályusz, árnyalatnyi eltérésekkel ugyan, de megegyező véleményt alkottak a németiség délkelet-európai kultúrhatását aránytalan mértékben felnagyítani igyekvő német népiségtörténet-írás megítélése terén. A nemzetiségi kérdés értelmezésében hivatalosnak tekintett felfogás — ti. a Szekfű Gyula tanulmányában és a Magyar Szemle¹⁶⁰ cikkíróinak tollán kikristályosodott nézetrendszer — ellenében Valjavec kényszerűen apellált a szintén ellenvéleményét hangoztató Mályusz empátiájára. Ha ugyanis munkája Szekfű részéről pozitív felvételt nyert volna, úgy ezt az adut bizonyára megcsillogtatja a rivális kolléga előtt, mint ahogy már korábban is úgy próbálta saját eredményeinek akceptálhatóságát sugallni, hogy épp Szekfűvel fenntartott viszonyát igyekezett bizalmas közelségűnek beállítani.¹⁶¹ Ez a taktikai húzás azonban a megváltozott körülmények közepette már nem volt járható út. A kapcsolat Szekfűvel az évek során elhidegült, a levélváltások megritkultak, s a Kultureinfluß-munka fogadtatása Szekfű részéről (egy rövid levelezőlap jelentéktelen utalása, 1940. VII. 16.) nemigen adott módot a dicsekvésre. Az adott időpontban tehát a Mályusszal fenntartandó meleg hangvétel és az ő tudományos ítéletének mérce gyanánt állítása kínálkozott helyes eljárásnak. Az eltérő fogadtatás, amely a „Kultureinfluß”-tanulmányokat a 30-as évek elején a két rivális magyar történetíró részéről jellemezte, most is fennmaradt tehát, ám azzal a minőségi különbséggel, hogy míg Valjavec most a népiségtudomány módszereire fogékony Mályusz kedvező (vagy legalább jóindulatúan toleráns) fogadtatásában bízhatott csupán az ezen módszereket konzekvensen elutasító (s kapcsolatukat ezért az udvariassági határok minimumára szorító) Szekfűhöz képest, addig az évtized első felében mindez még fordítva jelentkezett. Akkor a „Magyar Történet” szintézisével tekintélye csúcsához elérkezett szaktekintély atyai jóindulatáért és segítőkész tanácsaiért folyamodott az akkor még pályakezdő ifjú müncheni, tapasztalván Mályusznak a feltörekvő új német történetírói irányzat, s személy szerint őellene intézett sorozatos kirohanásait.

Szekfűhöz — még 1934-ben — intézett levelében így méltatlankodik: „Amint azt barátilag megtudtam [Váczy Pétertől – O.L.],¹⁶² Mályusz professor leereszkedő jósággal górcső alá vette a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkámat. 'Három folyóirat' címmel¹⁶³ egyebek mellett arról ír, hogy

¹⁵⁹ Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

¹⁶⁰ 1927-től, Szekfű Gyula alapító-szerkesztő irányítása alatt, Budapesten megjelenő kulturális folyóirat. Elismert tudósok és mérvadó politikusok által alakított arculatát a szellemtörténeti orientáció és a két világháború közötti magyar politikai közgondolkodást alapvetően meghatározó „Szent István-i állameszme” képviselete jellemezte.

¹⁶¹ Vö. Valjavec–Mályusz. München, 1936. IX. 7.

¹⁶² Lásd 50. jegyzet, ill. az ezzel összefüggésben fõntebb elmondottak.

¹⁶³ Vö. 18. jegyzet.

munkám bizonyos mértékben meghiúsítja a német és magyar tudomány között e területen kívánatos együttműködést. Ez akár teljesen hidegen is hagyna engem, minthogy Mályusz nem szakember ezen a téren. Azonban Mályusz és egynéhány követője egy idő óta örömet lelnek abban, hogy rámutassanak egyfajta német 'kultúrnacionalizmus' fenyegető veszélyére. Hogy mennyiben adnak okot más német személyiségek az ilyen állásfoglalásra, nem az én dolgom. Másrészt azonban az már az én kötelességem, hogy saját személyemre vonatkozóan tisztázzam a helyzetet. Mélyen tisztelt Professzor Úr, Ön tudja, hogy én mindig is feltétlen magyarbarát voltam. A magyar történelemmel kapcsolatos tanulmányaimra már eddig is tetemes summát áldoztam, anélkül, hogy akár a legcsekélyebb hasznom lett volna ebből. Idáig azonban annyi elégtételelem lehetett, hogy tevékenységemet a magyar történészek méltányolták, s ez most megváltozna? Immáron többé-kevésbé alattomos támadások céltáblája lennék, ugyanúgy mint Schünemann és Isbert?¹⁶⁴ Efelől bizonyosságot szeretnék. Nyilvánvaló, hogy minden országban vannak, akár még a tudósok között is, nemzeti heveskedők, akik minden adandó alkalommal túlkapásokat észlelnek a másik oldalról. Az ilyenek ítélete egyáltalán nem számít. Számomra csupán egy olyan kutató véleménye fontos, aki a tény-szerűség feltétlen híve. [...] Az általános nemzeti felindulás korát éljük manapság, ami a tudomány számára nem mindig jön jól. Kölcsönös türelem, a megértés és megbékélés óhaja; ezek a ma európai kutatójának legnemesebb kötelességei. Persze épp a történelem területén sok súrlódási felület adódik. Az egyetlen modus vivendinek az tűnik számomra, ha tiszteljük az ellentétes álláspontokat. Vannak kérdések, ahol egy magyar kutatónak egyszerűen másképp kell gondolkodnia, mint egy német tudósnak, s fordítva, léteznek esetek, ahol a német oldal sohasem csatlakozhat a magyar felfogáshoz. Rontson neki ezért az egyik a másiknak? Anélkül, hogy a megkérdőjelezhetetlen valóságba vetett hitünket feladnánk, olyan felfogásbeli különbségek között találjuk magunkat, melyek az eltérő nemzeti hovatartozásból adódnak. Azt gondolom, hogy nézetemmel Ön is egyetért ebben a kérdésben."¹⁶⁵ Mint a levélből kitűnik, a 30-as évek elején Valjavec még Mályusz szakmai kompetenciáját vonta kétségbe, s Szekfűt tekintette a megkérdőjelezhetetlen szakértelmű kutatónak, akinek véleményét mérvadónak lehet tekinteni. Ezzel szemben a türelmes, s az ellenvéleményt is akceptálni tudó történetíró ideáltípusát nyilvánvalóan Mályusznak címzett intésként értelmezte. [A két rivális pozitív és negatív pólusba történő behelyettesítésének őszinteségét — úgy érezzük — ezúttal is okkal vonhatjuk kétségbe. A Szekfű irányában kinyilvánított őszinte tisztelet hangjai valójában a vele és az általa fémjelzett irányzattal szemben táplált fenntartást próbálják taktikusan palástolni. – O.L.]

Az ifjú német pályatárs olykor nemzeti elfogultságát sem rejtő sarkos megálapításait Szekfű ekkor még valóban a Mályuszenál jóval toleránsabb módon kezelte. A később habilitációs munkává összeállt „Kultureinfluß”-tanulmányok e korai, a magyarországi német népiségtudományi lapokban megjelent változataira még az — óvatosan visszafogott — dicséret hangjait is megengedhetőnek tartotta: „Egyidejűleg szívből gratulálok a magyarországi német kultúrbefolyásról készített munkájához,

¹⁶⁴ A berlini magyar intézet két munkatársa ebben az időben.

¹⁶⁵ Valjavec–Szekfű 1934. V. 3., kiadva: Nehring (1991), 8–9.

mely valóban csaknem hihetetlen anyagismeretről tanúskodik, s minden szakember számára rengeteg újdonságot, a kapcsolatok egészen új, eddig nem látott összefüggéseit tárja fel. Sokat tanultam Öntől és különösen tetszik az a sokoldalúság, mellyel az anyagi és szellemi élet valamennyi oldalát bevonja munkájába. Az, hogy Ön — nézetem szerint — talán ott is német befolyást lát, ahol a francia és itáliai hatás tökéletesen kielégítő — különösen feltűnő ez a lovagi kultúra és Vitéz János fejlődésének ábrázolásakor —, nos ennek alapja a vizsgálat természetében rejlik, miszerint Ön természetszerűleg a német hatásokat keresi és látja. A múltat közösen kívánjuk megismerni, ám a felismerések többé-kevésbé azon nemzeti jegyeket viselik, amelyik nációhoz a történész tartozik.”¹⁶⁶

Elnéző jóindulata azonban ellenkező irányba fordult, amint a berendezkedő új németországi kurzus stabilizálódása keltette aggodalom az ennek hullámain felkapaszkodott agresszív hangnemű történetírói irányzat megítélése kapcsán eddig vallott nézeteinek újragondolására kényszerítette. Ennek következménye az a feltűnő fordulat, amely Valjavec ugyanazon munkájának korai változata ill. végeredménye értékelésében egy évtized leforgása alatt beállott. A 40-es évekre Szekfű, mint tudományos partner végérvényesen elveszett Valjavec számára. Ezzel párhuzamosan növekedett az örök rivális jelentősége a müncheni történész kapcsolatrendszerében, aminek sokatmondó megnyilvánulása, hogy az évtized elején még megkérdőjelezett szakmai kompetenciájú Mályusz kivívta „a magyar történeti kutatás megvesztegethetetlen személyisége” rangját.¹⁶⁷

1942 tavaszán a kapcsolatuk felmelegítésére irányuló törekvéseknek nemcsak az imént említett erősödő egymásrautaltság-érzés miatt volt létjogosultságuk, hanem azért is, mert az 1941-es év folyamán, kényszerű távolléte következtében, a müncheni tudós délkelet-európai kapcsolatrendszere — ha csak időlegesen is — meglazult. Valjavec 1941 nyarától teléig a keleti hadszíntéren teljesített frontszolgálatot, aminek következtében egészségi állapota olyannyira leromlott¹⁶⁸,

¹⁶⁶ Szekfű–Valjavec 1934. XI. 20., kiadva: Nehring (1991), 13.

¹⁶⁷ Vö. Valjavec fentebb idézett 1942. V. 4-i levelét. További gesztusnak tekinthető Valjavec ugyanezen levelében tett ajánlata („Munkám egyes részeiből esetleg korrektúralevonatot küldenék Önnek, hogy egyik-másik ponttal kapcsolatban állást foglalhasson, feltéve, ha egyetért javaslatommal.”), amit Mályusz hasonlóképp udvarias érdeklődéssel fogadott, s kollégáját a 2. kiadás számára „őszinte megjegyzései” megtételéről biztosította. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. VI. 6.) Az adott körülmények között előzékenységet mutatva, a levelezőtárs munkáját Kósa János részéről ért támadás ügyében szintén együttérzést mutatott: „Nagy munkájával kapcsolatban, azt hiszem, némi érdekes felvilágosítást adhatok majd, ha találkozunk. Addig csak annyit, hogy Kósa kikeresztelkedett zsidó.” (Uo.) Mályusz e rosszindulatú kijelentésének jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülnünk. E kirohanás aktuálpolitikai sikra terelése, ti. egy személyes konfliktusnak a zsidókérdés korabeli kontextusába való helyezése inkább annak tulajdonítható, hogy Kósa Szekfű-tanítvány, s így e megjegyzéssel is legfőbb riválisát szurkálhatja meg.

¹⁶⁸ A frontszolgálat következtében egészségi állapotának élete későbbi szakaszaira is kiható súlyos leromlásáról részint a közeli barátai által készített későbbi nekrológok elejtett utalásából, részint pedig saját levelezésének korabeli darabjaiból nyerhetők információk. V. Eichstädt Unteroffizier-nek írva, 1941. VIII. 22-én a következőkről számol be: „Mint bizonyára tudja, Brackmann professzortól megbízást kaptam, hogy Schünemann professzor helyett [aki ez évben a francia hadszíntéren esett el – O.L.] a Délkelet-Európával kapcsolatos beszámolókat átvegyem. Úgy terveztem, hogy a szemeszter szünetében összeállítom a bibliográfiát a kutatási beszámolóval, az Oroszország elleni háború kitörésekor azonban megkaptam a behívómat, úgyhogy feladatom megkezdése számomra is igen kellemetlen késedelmet szenvedett.” Augusztus folyamán — mint ekkor többeknek

hogy előbb betegszabadságra küldték, majd végleges hazatérést engedélyeztek számára. 1941 decemberében hosszú távollét után kellett újra kezébe vennie a kényeszerű szünet következtében törést szenvedett intézeti ügyvitelt¹⁶⁹, s az elhanyagolt korrespondenciát. A Mályusszal való kontaktus újraélnkítésének szándékát tükrözik a hazatérése után kollégáját újabb tanulmányok tervével megmozgatni kívánó levelei. Mindjárt megérkezése másnapján fontosnak érezte tollat ragadni — derül ki ez a Mályusznak 1941. XII. 3-án kelt soraiból —, hogy magyar kollégája legutóbbi küldeményéért¹⁷⁰ köszönetet mondjon, s annak utolsó levelében¹⁷¹ ismét felvetett tervét üdvözlje: „Magam is örülök, hogy visszatért az annak idején megbeszélte tervre, s lapom számára programszerű tanulmányt készít 'Aufgaben und Wege der ungarischen volksgeschichtlichen Forschung' címmel. Természetesen a legnagyobb örömmel jelentetem meg. Terjedelmileg teljesen szabad kezet adok Önnek, s a tartalom tekintetében sincsenek kötöttségei. Mint tudja, mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy ellentétes felfogások is szóhoz jussanak a lapban.”¹⁷² Nemsokára újabb, s különösen értékes gesztus gyanánt — müncheni keltezése ellenére — magyar nyelvű levélben érdeklődött a várva várt tanulmány kapcsán: „Kedves Barátom, megkapta-e leveletem? Igért dolgozatát igen várom. Mikor kaphatom? Súlyt fektetek arra, hogy folyóiratomban megjelenjen.”¹⁷³ S hogy jelezze a magyar történelem-szakma általános helyzete és problémái iránti affinitását, egy újabb, az előzőnél még nagyobb lélegzetvételű (s természetesen ezúttal is igen kényes) téma feldolgozását indítványozta. „Más kérésem is volna. Nem volna-e kedve, folyóiratomban számára terjedelmesebb beszámolót írni a magyar

írja, csupán néhány napra hazatérve — óriási kapcsolatrendszerét ismét mozgásba hozta, s a kissé elakadni látszó hivatali ügyeknek, azokat személyesen kézbe véve, újabb lendületet adott. Végérvényesen (mint ez a Mályusznak 1941. XII. 3-án írott levélből látható) csak december legelején, leromlott fizikumának „köszönhetően” térhetett haza.

Jelezni kívánjuk, hogy Valjavec frontszolgálatával kapcsolatban további kutatások szükségessé. A Südostdeutsche Historische Kommission által rendezett konferencián (Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches /1920–1960/. Internationale wissenschaftliche Tagung. München, 24. bis 26. Oktober 2002) Michael Fahlbusch előadásában Valjavec Czernowitzban, az SS-csapatok oldalán teljesített fordítói tevékenységét is érintette, amivel állítólag letartóztatások és elhurcoltatások közvetett részesévé vált. E máig sem tisztázott szerepkör nem új felvetés, már *Dorothea Willkomm* munkájában (Untersuchungen zur Anfangsphase der deutschen Südosteuropahistoriographie. Mag. Arb. Ms. Hannover, 1979., 159.) is előjön. E kérdés tárgyalását az említett müncheni konferencián érzelmeiktől sem mentes vita kísérte.

¹⁶⁹ Valjavec nem csupán az intézet délkelet-európai kontaktusainak koordinálását látta el, de idővel az ő kezébe csúszott át a „Reich”-on belüli kapcsolattartás feladatköre is. A fiatal és agilis tanítványát maga mellé vevő Karl Alexander von Müller már 1936-ban leköszönt a Südost-Institut éléről (mert a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé választották), utóda pedig, a földrajztudós Fritz Machatschek (1951-ig) nem tudta nélkülözni Valjavecet sem mint történészt, sem mint az intézet ügyeit kezdetektől vállán vivő, rátermett, irányító egyéniséget. Így aztán a fiatalember már 1937-ben ügyvezetővé, 1942-ben pedig helyettes vezetővé emelkedett (1955-ben lett az intézet igazgatója).

¹⁷⁰ *Mályusz Elemér*: Az egynyelvű ország. In: Századok 75 (1941), 113–139. (Klny. Budapest, 1941., 27.)

¹⁷¹ Nincs meg a levél. A Südost-Institut bombatalálata miatt a még Valjavec által összerendezett korrespondencia 1941-es évfolyamának I–R-ig terjedő anyaga megsemmisült, Budapesten az MTA Kézirattárában őrzött Mályusz-hagyaték pedig csak a Valjavectől beérkezett leveleket tartalmazza.

¹⁷² Valjavec–Mályusz. München, 1941. XII. 3.

¹⁷³ Valjavec–Mályusz. München, 1942. III. 14.

történettudomány fejlődéséről (a világháború végétől napjainkig)? 40 oldal áll rendelkezésére. 1943-ig talán elkészülhetne vele?”¹⁷⁴ E kérdéskör kapcsán épp ekkoriban csaptak magasra azok a hullámok, melyek gerjesztésében maga Mályusz is megkülönböztetett fontosságú szerepet vállalt, ezért különösen csábítónak látszott az ő — hazájában is vitaindító — állásfoglalásának a müncheni lapban való publikálása. Valjavec maga sem hitte, hogy felvetésére milyen érdeklődéssel fog reagálni a magyar kolléga.

A pozitív válasz reményében további, jelzésértékű közlendőit is ugyanebben a levelében hozta Mályusz tudomására: „Sajtó alá készítettem a munkám második kiadását.¹⁷⁵ Két kötetre szaporodott az anyag. Egyet-mást módosítok. Elhagyom például a ‘Kulturgefälle’ kifejezést¹⁷⁶, mert látom, hogy félreértésre szolgál okot. Kolléga úr munkáiból is volt szerencsém több szempontot s eredményt a módosult szövegben felvennem (többek között a magyar gótikáról, boldog Margit szellem-történeti helyéről¹⁷⁷).” Ami a 2. kiadásra előkészített „Kultureinfluß” Mályusz munkásságából merített információit és gondolatait illeti, feltűnő, hogy Valjavec az 1940-ben megjelent eredeti kötetének vonatkozó (középkori) részében (i.m. 3–140.) — régi szakmai kapcsolatuk és a magyar kolléga publikációinak naprakész ismerete ellenére — egyetlen Mályusz-munkát sem hivatkozott meg. Hasonlóképp negligálja a Mályusz-tanítványok kutatási eredményeit is, az egy Makkai László kivételével, akit periférikus terület¹⁷⁸ kapcsán emel be lábjegyzeteibe. Ezzel szemben kifejezetten előszeretettel és gyakran hivatkozva a Mályusszal polémiában álló magyar kutatókat (Hóman B., Váczy P., olykor Szekfű Gy.), s még fiatal riválisait is méltónak tartja megemlíteni (Belitzky J., Tóth L.). Ennek magyarázata kapcsán figyelmen kívül nem hagyható szempont, hogy budapesti kollégája a szellem-történet Szekfű és köre által képviselt válfajával szemben a magyar kultúra mindenkori alakulását vizsgálva kevésbé a Nyugat-Európából érkező megtermé-

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Habilitációs munkájáról, a „Kultureinfluß”-kötetről van szó. Vö. 128. és 131. jegyzet.

¹⁷⁶ A kultúrlejtő-elmélethez vö. a Kósa János recenziója (143. jegyzet) kapcsán főntebb elmondottakat.

¹⁷⁷ Noha Mályusz a népiségtörténeti iskola vezéregyéniségeként ismert, nem volt tőle idegen sem felfogásában sem munkamódszerében a két világháború közötti korszak domináns szellem-történeti irányultsága, legfeljebb annak Szekfű által képviselt válfaja. Ennek megfelelően a „világnézet-történet” művelőjeként tartotta előadásait 1932-től a budapesti egyetemen a középkori magyar művelődésről, „Magyarország története a gótika korában” címmel. Ezen előadások alapján született az „Árpád-házi Boldog Margit (A magyar egyházi műveltség problémája.)” [In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933., 341–384.] című tanulmánya, melyben a korabeli magyar egyházi műveltség nyugat-európai színvonalát bizonyítja. E törekvése, ti. a magyar művelődés önállóságának és egyenrangúságának hangsúlyozása, újabb törésvonalat jelentett a Szekfű-féle felvállaltan európai analógiákat fürkésző szellem-történethez való viszonyában, amennyiben Mályusz nézete szerint „Szekfűék nem képesek kimutatni a magyar művelődés önálló jellegét, s lépten-nyomon azt derítik ki, hogy művelődésünk másodrangú, szekunder jelenség – hiszen mindig csak követte a nyugat-európai szellemi törekvéseket”. Vö. *Erős*, 44–45. ill. 80–81.

¹⁷⁸ A regáti magyar kitelepülés (i.m. 125. és 135.), mindkét szer ugyanazon szövegösszefüggés. [Makkai László (1914–1989) történész. Neves erdélyi református családból származott. Munkásságának ezen — II. világháború előtti — szakaszában leginkább Erdély történetével, a magyar-román történelmi kapcsolatokkal foglalkozott. Szóban forgó munkája: A milkói kun püspökség és népei. Debrecen, 1936.]

kenyítő hatásokat, mint inkább a sajátos magyar fejlődésben gyökerező elemeket analizálja, figyelmen kívül hagyva ill. jelentőségében csökkentve ily módon a Valjavec által az élet minden területén tetten érni kívánt német befolyást. Érdekes tény ugyanakkor az is, hogy a tekintélyes magyarországi germanisták munkáit nem nélkülözhetvén, közülük egyeseket (Pukánszky B.) — akár a személyes antipátia ellenére is — feltűnően sokszor, bizonyos fejezetek esetében akár oldalanként többször, meghivatkozásra érdemesít. Ugyanez mondható el a „völkisch” gondolkodásmódot következetesen elutasító, s Valjavec (szerkesztőként való) közeledését hamar leépítő budapesti professzor, Thienemann Tivadar¹⁷⁹ munkáinak hasznosításáról is.¹⁸⁰

A frontról hazaérkezve újra munkába lendült Valjavec megkereséseit a szintén betegeskedő magyar történész csak jókora késéssel, tavasz közepén válaszolta meg. Közlendői azonban annál figyelemreméltóbbnak bizonyultak, minthogy nem csupán a szerkesztő kollégája által fölvetett összes témajavaslat kapcsán nyilvánított pozitív hozzáállást, de olyan háttérinformációkat is megosztott Valjavecvel, melyek a történettudomány törésvonalain keresztül bepillantást engedtek a korabeli magyar tudománypolitika konfliktusaiba. Azt követően, hogy sokadszor is biztosította tudóstársát a magyar népiségtörténeti kutatások alapvetését kimunkálendő terveinek komolyságáról, rátért az igazán izgalmas feladatra, az utóbbi hónapokban gondolatait teljesen uraló reformtörekvésekre, melyek hazai publikálásával politikai hullámokat is sikerült korbácsolnia: „A SOF részére a magyar történetírás fejlődéséről (1920–1940) a cikket 40 lap terjedelemben szintén elvállalom.”¹⁸¹ Talán csodálkozik ezen, azonban karácsony óta éppen a témával kapcsolatos problémák foglalkoztatnak. Aligha ismeri az ‘Egyedül Vagyunk’ c. folyóiratot. Két hetenkint jelenik meg, az Imrédy-párt félig-politikai lapja¹⁸² (antiszemita). Ebben eddig kb. nyolc cikkben ismertettem a mai magyar történettudomány helyzetét, szervezetét. (Politikai nemzet – népi nemzet; szellemtörténet –

¹⁷⁹ Thienemann Tivadar (1890–1985) germanista, irodalomtörténész, a szellemtörténeti irányzat egyik vezető képviselője, az MTA tagja. 1918-tól a pozsonyi, 1921-től a pécsi (itt 1925–26-ban bölcsész-dékán), 1934-től pedig a budapesti egyetem germanista professzora. Kutatási területe: irodalomelmélet, német irodalomtörténet, magyar–német irodalmi kapcsolatok. Ő alapította 1921-ben a szellemtörténeti iskola magvát, a Minerva Társaságot, s szerkesztette a Minerva c. folyóiratot (1922) és a Minerva Könyvtárat. Társalapítója (1923) az Egyetemes Philologiai Közlönynek. A II. világháború után az Egyesült Államokba távozott.

¹⁸⁰ Amíg a „Kultureinfluß”, vagyis az 1940-ben kiadott első változat esetében Mályusz nézetének bizonyítható felhasználása, eredményeinek beemelése a kötet jegyzetapparátusába elmaradt, addig a II. világháború után keletkezett, s így a két világháború közötti korszak politikai aktualitásait figyelmen kívül hagyható „Kulturbeziehung”-kötetek (vö. 131. jegyzet) immáron építenek az — ekkorra viszont saját hazájában politikai okokból háttérbe szorított — magyar kolléga munkásságára. A fent említett Árpád-házi királylány is előkerül az 1953-ban megjelentetett középkorkötet 51. oldalán, méghozzá (1940-ben elképzelhetetlen módon) a magyarországi francia kultúrhatás bizonyítékaként. Az 5. (regiszter-) kötetben pedig hat Mályusz-munka szerepel.

¹⁸¹ A cikk a Südost-Forschungen számára sosem készült el, a téma azonban élénken foglalkoztatta a magyar történész-közéletet, s a két világháború közötti magyar történettudományban Mályusz körül kavargó hullámok 40-es évekbeli fejezete épp e kérdéskör kapcsán kulminálódott.

¹⁸² Az első zsidótörvényt elfogadó és a másodikat betervező, majd időközben napvilágra került zsidó származása miatt távozó, németbarát Imrédy Béla miniszterelnökhöz (1938.máj.–1939.febr.) közelálló Oláh György szerkesztésében megjelentetett közismerten jobboldali folyóiratról van szó.

népiségtörténet; Magyar Tud. Akadémia; egyetem; Tört. Társulat; levéltár és múzeum; kutatóintézetek a cikkek tárgyai.)¹⁸³ Persze, a cikkekben arról írok, ami nincs, amit mi elhanyagoltunk, mert egy kicsit a XIX. sz.-ban éltünk. Reformokat kívánok, ezt hangsúlyozom. Sok kellemetlenségem volt a cikkek miatt, de egyszer már meg kellett mondani, ami a szívemen volt.”¹⁸⁴ E „kellemetlenségek”, melyek csaknem állásába kerültek, egyrészt persze abból fakadtak, hogy a hivatalos tudomány által elfogadhatatlannak minősített szélsőséges lapban publikálta reformnézeteit. Másrészt azonban (s valójában ez nyomott sokat a latban) az bizonyult megbocsáthatatlan merészségnek, hogy Mályusz saját — a magyar történettudomány egyes intézményeinek népiségtörténeti alapokon való újjászervezését meghirdető — koncepciója vázolója során nem csupán a reformok érvényesülésének legfőbb kerékkötőjéül kikialtott szellemtörténeti irányt támadta, de annak prominens képviselőit, köztük kimondatlanul is félreérthetetlen módon a neves történész Hóman Bálint kultuszminisztert is.¹⁸⁵ „Ez az érem egyik oldala — fűzi tovább gondolatmenetét Mályusz —, amit [a] külföld felé nem szeretnék megmutatni. Nem is érdekli ez a külföldet. A SOF is arra kíváncsi, ami *van* Magyarországon: eredmények, fejlődés, irányok, kötetek. De éppen mert az érem egyik oldalát kidolgoztam, vállalkozom szívesen a másiknak a megmutatására is. (Egyébként szó van arról, hogy a cikkek külön füzetben megjelenjenek...)”¹⁸⁶ Mint látja, öntudatlanul is ugyanazok a problémák, témák foglalkoztatnak, amelyek Kolléga Úrnak mint szerkesztőnek is érdeklődési körében vannak.”¹⁸⁷

Nem kis örömmel nyugtázhatta Valjavec postafordultával küldött levelében kollégájának — egyebek mellett — e téren is megerősített kooperációs szándékát. „Nem kevésbé vagyok hálás ígéretéért, miszerint kutatási beszámolót készít számunkra a magyar történetírás világháborút követő fejlődéséről.”¹⁸⁸ Örülök, hogy

¹⁸³ Vö. *Mályusz Elemér*: Az utolsó órában. In: *Egyedül Vagyunk*. IV.évf. (1941), 53.szám 9–10.; V.évf. (1942), 1.szám 9–10., 2.szám 8–9., 3.szám 8.,10., 4.szám 7–8., 5.szám 6., 8., 6.szám 6., 8., 7.szám 14., 8.szám 12., 10.szám 10., 12., 11.szám 8., 12.szám 4., 13.szám 11.

¹⁸⁴ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

¹⁸⁵ Mályusz önéletírásában nem is tagadja mindezt. „Támadásomat teljes egészében Hóman ellen központosítottam. Azt tudtam — Sztálingrád előtt voltunk —, hogy minden baloldal felől jövő kritika csak malmára hajtana a vizet, hiszen ő mint jobboldali politikus foglalta el helyét Gömbös kormányában és ilyen minőségében tartotta is meg. Ha Szekfűhöz csatlakozom és a polgári szellemtörténet szémszögéből nézve bírálok történetírói kvalitásait, ezzel csak erősítem helyzetét a nemzetbarátok [németbarátok? – O.L.] szemében. Szekfű és egész irányzata gyenge támogatást ígért... Szándékom úgy körvonalazódott, hogy a népiségtörténet szémszögéből nézve megvizsgálom valamennyi művelődési intézményünk és történettudományunk kapcsolatát és az áttekintés során egymás után rámutatok Hóman mulasztásaira.” (Idézi: *Erős*, 150.) A magát becületében sértve érző miniszter elégtételt követelt Mályusz munkaadójánál, a budapesti egyetem bölcsészkaránál. Az úgy a kibontakozó botrányt csírájában elfojtani kívánó egyetemi álláspont ismeretében, megelőzve a kari tanácstól elvárt precedensértékű állásfoglalást, végül Mályusznak a minisztert megkövető nyilatkozatával zárult. (A Hóman–Mályusz problematikához lásd uo. 125–159.)

¹⁸⁶ A magyar történettudomány. (Bólyai-könyvek) [Budapest, 1942.] (156 old.)

¹⁸⁷ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

¹⁸⁸ Hasonló jellegű, átfogó „Forschungsbericht”-eket Valjavec másokkal is készíttetett a Südost-Forschungen számára. Vö.: *Ivan Dujčev*: Die bulgarische Geschichtsforschung während des letzten Vierteljahrhunderts (1918–1942). In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), Heft 3/4, 546–573.; *Vasilje Grécu*: Abriß der rumänischen Byzantinistik. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), Heft 1/2, 164–201. Még a II. világháború idején keletkezett, de már csak az újraindított lapban jelenhetett meg:

a körülmények szerencsés összejátszása következtében az utóbbi időben Ön amúgy is ebben az irányban tevékenykedett.”¹⁸⁹ Természetesen szó sem volt arról, hogy szerencsés véletlen eredményezte volna a rendkívül kényes téma kidolgozása (és kidolgoztatása) kapcsán kettejük között fennálló érdekazonosságot. Valjavec a magyarországi történész-közélet eseményeinek naprakész ismerete folytán pontosan tisztában volt a 40-es években Mályusz koncepciója által vetett hullámok továbbgyűrűzésének folyamatával. Kapcsolatukat eddig is az jellemezte, hogy a szálakat mindig taktikusan mozgató müncheni szerkesztő tudatosan próbált újra és újra olyan témákat felvetni, amelyek — lévén hogy mindenkor a kolléga munkásságának aktuális problémáit illették — a lehető legnagyobb mértékben tudták a magyar történészpartnert motiválni. Végeredményben azonban, mint ahogy Mályusz különlegesen ambicionált, s levélváltásaikban többször viszszaigazolt szándéka a népiségtörténeti kutatások németnyelvű, s a Hóman-féle gyűjteményes kötetben megjelent változathoz¹⁹⁰ képest aktualizált újrafogalmazására sem valósult meg, úgy ez, az I. világháborút követő magyar történetírás irányzatait és fejlődési vonalát feltárni hivatott — rendkívül nagy reményre jogosító — vállalkozás gyümölcsei sem érthettek be a Südost-Forschungen számára.

A téma kapcsán Magyarországon kibontakozott konfliktust figyelemmel követő Valjavec már csupán egy ízben reagált a kezei közül sajnálatos módon kicsúszott lehetőség utóéletére. Fél évvel később, amikor eljutott hozzá a Mályusz által a magyar történettudomány korabeli állapotát kritikusan elemző tanulmány-sorozat¹⁹¹ könyvvé összerendezett változata¹⁹², megérett empátiával leplezve, de kiérezhető nehezteléssel jelezte vissza az abban a német népiségtudomány törekvéseivel kapcsolatban megfogalmazott vélemény tudomásul vételét. Ezen álláspont ugyanis — érezhette Valjavec — évtizedes munkakapcsolatuk eredményeinek, közös törekvéseik konfliktusoldó hatásának tagadását jelentette az ily módon ismét mérföldes távolságra került magyar kolléga részéről: „Nagy érdeklődéssel olvastam összegyűjtött tanulmányait a magyar történeti kutatás jelenkori problémái témakörében; az Ön által felvetett kérdések rendkívül érdekesek és gyümölcsözőek. Az utolsó, a külföldhöz való viszonytal foglalkozó fejezetében leírtakat is messzemenően aláírom. Persze jó lett volna, ha ebben az összefüggésben arra is utalt volna, hogy a német kutatásban olyan hangok is vannak, melyek tényszerű, igazságos megítélésre törekszenek. Amúgy is túl gyakran fordul elő, hogy rosszul ítélik meg az embert, úgyhogy megelőző intézkedések mindenképp célszerűek lennének. Tudja, hogy ebben a tekintetben személyes, fájdalmas tapasztalatból beszélek.”¹⁹³

Karl Viski: Forschungsbericht über die Entwicklung der ungarischen Volkskunde seit 1919. In: Südost-Forschungen 11 (1946–1952), 211–272.

¹⁸⁹ Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

¹⁹⁰ Vö. Mályusz *Elemér*: A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931., 237–268.

¹⁹¹ Vö. 183. jegyzet.

¹⁹² Vö. 186. jegyzet.

¹⁹³ Valjavec–Mályusz. München, 1943. II. 5.

Az utolsó évek együttműködése

Az 1941/42 fordulóján még nagy reményekkel várt két historiográfiai profilú tanulmány ügyében kifejtett szervezőmunka sikertelenségét látva Valjavec immár csak abban bízhatott, hogy a kollégája eredeti, s az aktuális tudománypolitikai viták keretein kívül eső, tisztán szakmai érdeklődési körébe tartozó téma-fölvetések érdemben meghallgatásra találnak. Ezek közül egy, még évekkel ezelőtt egyeztetett cikk továbbra is függőben volt¹⁹⁴, ennek elkészítése ügyében sorra küldte emlékeztető utalásait.¹⁹⁵ Jelentősebb, de a magyar középkorász számára így is csupán rutinmunkának tetsző feledatnak ígérkezett abban a nagyszabású projektben való részvtétel, amely szintén — az úgy tűnik kifogyhatatlan energiával rendelkező — Valjavec vállain nyugodott. Erről 1942 tavaszán tájékoztatta Mályuszt: „A Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut egy Südosteuropa-Handbuch kiadását készíti elő, mely a legnevesebb délkelet-európai és németországi szakemberek közreműködése mellett az egész Südostraum átfogó enciklopédiája lesz.¹⁹⁶ Hajlandó volna-e igen tisztelt Professor Úr, közreműködésével is támogatni minket? Amennyiben igent mond, arra kérnénk, vállalja el a Magyarország középkori történetéről szóló fejezet elkészítését. [...] Mivel a Handbuch szerkesztősége Münchenben — Schellingstraße 2, Südostinstitut — található, arra kérnénk, visszajelzését ide szíveskedjék továbbítani.”¹⁹⁷

Az említett Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut, ill. az ezt keretei közé fogadó Auslandswissenschaftliche Fakultät a berlini Friedrich-Wilhelm-(a háború után Humboldt-) Universität keretei között szerveződött meg 1940-ben,¹⁹⁸ egyebek mellett azzal a céllal, hogy a háborús viszonyok között a kelet- és délkeletkutatás koncentrálásával minden, a politikai vezetés expanzív törekvései által felmerülő aktuális kérdés megvitatásához tudományos alátámasztást adhasson. A kar dékánja ill. az intézet vezetője Prof. Dr. Franz Alfred Six¹⁹⁹ SS-Standartenführer lett, Valjavec pedig — a Südost-Institutbeli főállását megtartva — oktatói másodállását a müncheni egyetemről a berlini DAWI-ra cserélte.²⁰⁰ A müncheni

¹⁹⁴ Még 1938 januárjában vetette fel Mályusz egy kisebb cikk lehetőségét II. József és a szerbek törekvéseivel kapcsolatban. (Lásd 99. jegyzet, s a vele kapcsolatban fönnebb elmondottak.)

¹⁹⁵ Valjavec-Mályusz. München, 1938. IV. 8., München, 1938. V. 12., München, 1938. X. 17., München, 1938. XI. 19., München, 1938. XII. 23., [Klausenburg], 1939. IV. 4., München, 1942. VII. 20.

¹⁹⁶ A nagyszabású vállalkozás megvalósítására már nem maradt idő. Az alapos és kiterjedt előkészítési munkálatokról azonban hűen tanúskodik a Valjavec-korrespondencia. A 40-es években datált levelek rendszeres és visszatérő témája marad a tervezett Handbuch számára készítendő fejezetek szétosztása, s a projekt koordinálása. A szervezési feladatok terhei ugyanis 1940 óta Valjavec vállaira neheztek, amint erről Dr. Ulrich Müller (főnökük Six professzor megbízásából írt) levele tanúskodik: a DAWI Publikations- und Forschungsabteilung-jának munkatársa 1940. VI. 25-én köszönetét fejezi ki Valjavecnak, amiért magára vállalta a „Gesamtredaktion” felelősségét.

¹⁹⁷ Valjavec-Mályusz. Berlin, 1942. IV. 2.

¹⁹⁸ Vö. *Erich Siebert*: Entstehung und Struktur der Auslandswissenschaftlichen Fakultät an der Universität Berlin (1940 bis 1945). In: *Wissenschaftliche Zeitung der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*, Jg. XV (1966), Heft 1, 19–34., ill. Nehring (1991), 5–6.

¹⁹⁹ F. A. Six működéséhez lásd: *Lutz Hachmeister*: Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six. München, 1998.

²⁰⁰ Müncheni lakhelyét és intézeti állását ezután sem adta fel, inkább hetente vállalta a München és Berlin közötti utazás fáradalmait. [Az állás betöltésével járó hivatalos teendők ill.

cheni és berlini intézetek közös kooperációjában Valjavec irányítása alatt összeállítandó nagyszabású kiadvány Mályusz érdeklődését is fölkelte, ennek megfelelően az épp betegeskedő magyar tudós — már idézett — 1942. IV. 14-i levelében a két historiográfiai összefoglaló mellett ehhez is hozzájárulását adta: „Legkönynyebb megírnom, az Auslandswissenschaftliches Institut nevében küldött megtisztelő felhívására, a középkori magyar történet összefoglalását.²⁰¹ Ezt tényleg még párnák közt is elkészíthetem... Hálás volnék, [...] ha egyszermind a technikai vonatkozásokról is tájékoztatna, nemkülönben, ami még igen fontos: vajjon milyen szempontok érvényesüljenek? Mi illik a kötetbe: a népi és társadalmi fejlődés rajza, vagy inkább szellemtörténet? Politikai események mennyiben jussanak szóhoz? Természetesen szeretnék beleilleszkedni a kötet struktúrájába — éppen ezért volnék bátor kérni baráti felvilágosítását. Nekem az volna a kellemes, ha a települési, népiségi és társadalmi viszonyokról lehetne írni, azonban, magától értetődően, alkalmazkodom a szerkesztő — ez bizonyára azonos Kolléga Úr személyével — óhajához.”²⁰² Valjavec válaszában a vállalkozás célkitűzéseinek leginkább megfelelő átfogó áttekintést szorgalmazott: „Ami a részleteket illeti, egyelőre annyit közölhetek, hogy ennél az áttekintésnél csakúgy, mint egyáltalán a mű többi fejezeténél az volna fontos számunkra, hogy *valamennyi* szempont érvényre juthasson, a katonai, politikai ugyanúgy, mint a település-, népiség-, és társadalomtörténeti viszonyok; s mindez anélkül, hogy ennek során a szellemtörténeti perspektívákról és kitekintésekről lemondanánk. Arra kérném tehát, hogy tanulmánya megközelítésmódja lehetőleg átfogó legyen, ami — úgy gondolom — Önnek is a legüdvösebb volna, mivel így a legmesszebbmenőig szabad kezét nyer.”²⁰³

A vállalkozás a rendkívül gondos, s Valjavecnek a délkelet-európai térség számos más szaktekintélyéhez írott leveleiből is követhetően, ugyanolyan kiterjedt előkészítés ellenére csak vontatottan haladt. Ennek okai közt bizonyára első helyen kell említeni a háborús viszonyok e tekintetben is kártékony hatását, ám a csak nehezen motiválható, s olykor egymással is bizalmatlan tudóstársak munkájának összehangolása, a mindegyiküknek külön biztosított kedvezmények és határidő-módosítások észben tartása és a fejezetüket visszajelzés nélkül félbehagyó munkatársak pótlása még a szerkesztői kvalitásait maradéktalanul bizonyító Valjavec számára is sziszifuszi munkának bizonyultak. Mályusz időről időre történő figyelmeztetései is pontosan nyomon követhetőek²⁰⁴, igaz amikor a magyar középkorász konkrét és a határidőt is megjelölő exkuzáló levele²⁰⁵ megérkezett, udvarias szerkesztői gesztussal mások hanyagságára hárította a felelősséget.²⁰⁶

személyének előírt „átvilágítása” kapcsán bőséges dokumentációt tartalmaz a leendő főnökével, Six professzorral 1940-től meginduló levelezése. – O.L.]

²⁰¹ A rutinmunkának tekintett cikk elkészítésére végül nem került sor.

²⁰² Mályusz–Valjavec. Budapest, 1942. IV. 14.

²⁰³ Valjavec–Mályusz. München, 1942. V. 4.

²⁰⁴ Valjavec–Mályusz. Berlin, 1943. I. 3., München, 1943. II. 5., Berlin, 1943. VIII. 9.

²⁰⁵ „A 'Handbuch'-cikk megírása még egy kis időt venne igénybe. Úgy tervezem, hogy március 15.-re a teljes kézirat Münchenben lesz. Őszintén sajnálom, hogy a terminust nem tudtam pontosan betartani, de — higgye el — nem jószándékomon múlt. Nagyon megnyugodnék, ha a két-három hetet még ki tudná várni s volna lehetőség a halasztásra.” (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.)

²⁰⁶ „Ne legyen gondja a befejezést illetően. Az ehhez hasonló közösségi vállalkozások úgy működnek, mint egy hajókaraván. A leglassúbb hajó határozza meg az egész csoport tempóját. S

A cikk végül is nem készült el, a kéziratot Mályusz sohasem postázta kollégájának, ám az sem érdeklődött már 1943/44 fordulójától vele kapcsolatban: a háborús megszorító intézkedésekkel párhuzamosan a „Südosteuropa-Handbuch” kérdése is lekerült a napirendről.

Elkészült viszont és bizonyíthatóan eljutott Münchenbe az a Mályusz-tanulmány, amelyet még 1938 januárjában maga ajánlott az (akkor még) Südostdeutsche Forschungen számára. A cikk a szerb nemzetiségi kérdés II. József által a magyar rendeknek ajánlott rendezési megoldását tárgyalta (volna), ám sajnos még a pontos címét sem ismerjük. A magyar történevez 1943. II. 21-i leveléhez mellékelte a kéziratot, s még a német fordítás nem túl sikeres kísérletéért is exkuzálta magát az igazán számottevő késedelem mellett.²⁰⁷ Valjavec vissza is igazolta a küldemény megérkezését, sőt a „schöne Miszelle” gondos stilisztikai átfűzésére is ígéretet tett.²⁰⁸ Utolsó Valjavecnek írott levelében Mályusz már a nyomdai szedésen is túlesett cikk korrektúráját küldte vissza, s mint fogalmazott: „Nagyon gondos, szép a szedés, alig akadt benne sajtóhiba. Becsületére válik a nyomdának!”²⁰⁹ A cikk azonban soha nem látott napvilágot, csakúgy mint a szerző szintén tudós feleségének (Mályuszné Császár Edit) időközben ugyancsak Münchenbe juttatott, s már nyomdakész színháztörténeti tanulmánya.²¹⁰ Mindkét munka a háborús pusztítás áldozatául eshetett; a Südost-Forschungen háború után megjelent évfolyamaiban sem találjuk már őket.

A háború végéhez közeledve levelezésük nemcsak megritkul, de a tudományos orgánumok finanszírozásának akadozása következtében szakmai értelemben — legalábbis a további publikációs lehetőségek tekintetében — ki is üresedik. Csupán az egyre bizonytalanabbá váló postai szolgáltatás által még lehetővé tett udvariassági gesztusokra korlátozódik, valamint arra, hogy a Südost-Forschungen 1941 óta elakadt számainak, ill. a bombatalálatok következtében megsemmisült szakirodalomnak a pótlásában igyekeztek egymás segítségére sietni.²¹¹ Rendkívül

mivel konvojunkban nagyon lassú bolgár, szerb és román hajók vannak, a magyar hajóknak nincs okuk aggódni tempójuk miatt.” (Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.)

²⁰⁷ A levél utóiratából, ti. a mellékletek Mályusz által precízen feltüntetett listájából tudjuk a munka terjedelmét is: „Német kézirat 1–22 lap és Magyar kézirat 1–12 lap” csatoltatott a küldeményhez. A szerb kérdéssel való alaposabb megismerkedés bizonyítéka az is, hogy Mályusz a témával kapcsolatos újabb forráspublikáció megjelentetésére is ajánlatot tesz. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.)

²⁰⁸ Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.

²⁰⁹ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.

²¹⁰ Valjavec 1943. XII. 27-i levelében írja: „Ígen tisztelt Barátom, az Újév alkalmából minden jót kívánok Önnek és nagybecsű Hitvesének. Kérem, közölje velem, hogy színháztörténeti tanulmányának lefordítása megtörtént, s már éppen a nyomdába tart.”

²¹¹ Mályusz 1943. II. 21-i és II. 27-i levelében tette szavá a Valjavec lapjának továbbítása terén tapasztalható hiányosságokat. A Südost-Forschungen szerkesztője — természetesen — a szükséges intézkedések elrendeléséről biztosította magyar kollégáját 1943. III. 18-án. Valjavec a Németországot is elért pusztításokra utalva 1943. XII. 27-én fordult a maga kérésével Mályuszhoz: „A türelmi rendeletről szóló, birtokomban lévő könyve sajnos Berlinben elégett. Szerénytelen volna, ha pótlására egy másik példányt kérnék?” [A szóban forgó munka: *Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)] Hasonló jellegű volt kérése 1944. V. 10-én is: „Sándor Lipót főherceg nádorról szóló műve egy engem ért szerencsétlenség során megsemmisült. Mivel további vizsgálataim során sürgető szükségem lenne rá, nagyon kérném, segítsen ki a mű egy példányával.” [A szóban forgó munka:

sokatmondó és egy hosszú szakmai kapcsolat jelképes befejezéseként tekinthető annak a tanulmánynak a kezelése, mely a publikálás lehetősége tekintetében ketjük között utoljára felmerült. Még 1943 februárjában, a II. József és a szerbek kérdéskörében készített — már nem megjelenhetett — cikk kéziratának megküldésekor vetette föl Mályusz, hogy ugyanebben a témában, a korábbi kutatásai során felhalmozott dokumentumok alapján, egy másik forrástanulmányt is szívesen készítené. „Ha a szerb kérdés érdekelné, ajánlanám kiadásra az 1790.-i kongresszusra kiküldött császári biztos, Schmiedfeld altábornagy bizalmas jelentéseit. Kb. 20–25 oldalt tehetnek ki a levelek, amelyeket Gr. Balassához intézett s amelyekben a tárgyalásokról nyíltan elmondja a véleményét. A levelek a kongresszus történetének nemcsak a legbecsesebb forrását jelentik, hanem azt is megismertetik, hogy a szerbség vezető rétege politikai törekvéseiben a papság volt. Egész sajtóságon vonás ez, merőben más, mint ami a magyar, vagy a középeurópai nemzetiségi törekvéseket jellemzi s így az általános társadalom- és ideológiai történet szempontjából is tanulságos lenne megismertetése, kiemelése. A leveleket javarészt a Balassa-család levéltárából másoltam le húsz év előtt s kiegészítésük, összeszedésük könnyű munka volna számomra.”²¹² Valjavec természetesen örömmel fogadta az ajánlatot, s a megfelelő bevezetéssel és lábjegyzetekkel ellátandó levelek számára 35 oldal terjedelemben helyet biztosított.²¹³ A terv egyelőre függőben maradt, s csak 1944 tavaszán került ismét előtérbe, amikor is Valjavec — épp a háborús pusztításnak saját tudományos munkájára gyakorolt hatását érintő levelében — bátortalan célzást tett a már-már feledésbe merült tanulmány sorsát illetően.²¹⁴ Mályusz válasza készséges volt ugyan, mégis egy olyan érvet tartalmazott, amely előtt a szintén hasonló dilemmával szembesülő német kollégának fejet kellett hajtania. „A Gr. Balassa-leveleket hamarosan küldhetném, ha szükség van rájuk. De ha nem sürgős, várnék, mivel időmet inkább olyan munkákra fordítanám — ameddig t.i. van idő — amelyek közvetlenül befejezés előtt állanak. Szeretném még idejében minél több dolgozatomat befejezni, mielőtt jegyzeteim megsemmisülnének.”²¹⁵ Valjavec reagálásából világosan kiderül, hogy ha nehéz szívvel is, de teljes mértékben akceptálja tudóstársa aggodalmát és más irányú sietségét: „Balassa gróf leveleit már a közeljövőben *jól* tudnám használni. Ha Ön abban a helyzetben volna, hogy ezt nagyobb nehézségek nélkül nemsokára elkészítse, nagyon hálás lennék. Azonban igazán nem kívánok sürgetőleg alkalmazkodni, s fontosabb munkák elkészítésében feltartani Önt. Belátom, hogy ezek elsőbbséggel bírnak. Mi itt fölöttébb hasonló szituációban vagyunk, úgyhogy igen jól bele tudom érezni magam az Ön mérlegelésébe.”²¹⁶ Ez az őszinte empátia,

Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta *Mályusz Elemér*. Budapest, 1926. (Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris.) (Magyarország újkori történetének forrásai. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.) Mályusz is segítőkésznek bizonyult kollégája helyzetét látva, a „Sándor Lipót”-kötetet — mint írja — mindjárt postafordultával feladta, a „Türelmi rendelet” kapcsán pedig, a nem túl vidám körülmények ellenére humorérzékéről téve tanúbizonytságot, „türelmet” kért. (Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.)

²¹² Mályusz–Valjavec. Budapest, 1943. II. 21.

²¹³ Valjavec–Mályusz. München, 1943. III. 18.

²¹⁴ Valjavec–Mályusz. München, 1944. V. 10.

²¹⁵ Mályusz–Valjavec. Budapest, 1944. VI. 13.

²¹⁶ Valjavec–Mályusz. München, 1944. VII. 5.

mely a két, mindvégig ellentétes célok érdekében csatasorba állott történetíró részéről csak most, a végső bukás árnyékában tudott igazán emberi hangot ölteni, jelképes záróakkordja nem csupán kettejük kapcsolatának, de a két világháború közötti német és magyar történettudományt elválasztó szellemi frontvonalnak is.

VÖLKISCH HISTORIOGRAPHY IN THE GRIP OF NATIONAL INTERESTS

by László Orosz
(Summary)

The study examines the methods used by Valjavec as the editor of *Südost-Forschungen*, the most prestigious review dealing with south-eastern Europe, and his efforts at establishing the review as an organ of international reputation. The attention of Hungarian historians was directed towards this subject by a source publication, edited by Karl Nehring, head of the historical department of the Südost Institut at Munich, in the early 1990s, which demonstrated the international expansion of German *völkisch* historiography via the prestige of the most respected Hungarian historian of the interwar period, Gyula Szekfű, by means of presenting the correspondence of Szekfű and Valjavec between 1934 and 1936. Nehring's publication was also at the origin of the present study, based on the correspondence of Elemér Mályusz, for it tries to analyse the same problem from a different aspect. Namely, the author examines the relationship of Elemér Mályusz, who, in contrast to Szekfű, who categorically rejected the *völkisch* approach and was followed by almost the entire Hungarian scientific community, tried to adopt the *völkisch* historiography and even to establish it in the Hungarian historiography, to the leading German review of *völkisch* historiography and to its editor. Whereas Szekfű's (szellemtörténeti) approach sympathised with the representatives of traditional German historicism, then already on the wane, Mályusz had to define his attitude towards the main organ of German *völkisch* historiography, which, although close to him methodologically, was completely unacceptable in its politico-ideological implications. The ensuing contradictions nicely complete the picture of Szekfű's constantly rejective attitude, which emerges from Nehring's work.

The relationship between Mályusz and Valjavec, seated in the same boat but rowing in opposite directions, was never free of contradictions. For, despite several common features, such as the methodological similarity of their respective approaches and their common orientation towards *völkisch* historiography, as well as the almost unanimous enmity of traditionally tuned Hungarian historians, which all pushed them towards recognising the ultimate convergence of their interests, the two historians were never able to definitively overcome the determining force of their respective national affinities. Both used their research to prove the "*völkisch* power" of their respective nations, and to justify their cultural superiority over the neighbouring peoples. Yet at this point their interests inevitably conflicted each other, and this constant source of conflict could not be removed even by their long professional cooperation and personal meetings. Their relationship, which remained a constant balancing on the margin between friendship and rivalry, nevertheless offered an opportunity for both to justify the legitimacy of their approach before a scientific public categorically rejecting the *völkisch* approach, and to legalise their new method by using each other's professional respect. This explains the fact that their professional cooperation was maintained throughout despite their obvious political antagonism. But it was also the reason of the latent tension and mistrust which, despite the polite formalities, remained the basic feature of their correspondence.

The reconstruction of the network of relationships established by Valjavec in Hungary and the collection of his letters is now under way. The examination of the heritages of the persons concerned will obviously modify the picture based on the Valjavec correspondence preserved in Munich. This first phase of this process is the edition of the relevant part of the correspondence of Elemér Mályusz, one of the results of which is the present study.